

338
10-31

338 (931)

Handwritten signature and initials

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Наманган муҳандислик-педагогика институти

Юлдашев Асқарали
Сирожиддинов Икромиддин

2033026

МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТ

(ўқув қўлланма)

(Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг
ОЎЮлараро мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган)

Проф. Т. Эргашев таҳрири остида

TEAI KUTUBXONASI
№ 359796

Наманган - 2001

Ўқув қўлланма олий ўқув юр்தларининг 5A340201 «менежмент» (тармоқлар бўйича) магистратура ихтисослигининг намунавий ўқув дастурига мувофиқ тайёрланган.

Қўлланмада молиявий менежментнинг энг муҳим масалалари: молиявий бошқариш моҳияти ва шакллари, тадбиркорлик фаолиятини молиявий маблағлар билан таъминлаш, жамғармалар ва инвестициялар, молия ва бюджет сиёсати, узоқ муддатли активларни ва айланма маблағларни бошқариш қабилар ёритилган.

Қўлланма олий ўқув юр்தларининг магистратура талабаларига муъжалланган. Ундан аспирантлар, ўқитувчилар, амалиётдаги менежерлар ҳамда молиявий менежментни муътақил ўрганувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тақризчилар:

О. Жуманов

Тошкент Давлат иқтисодиёт
университети «Молия ва
солиқлар» кафедраси муъдирини,
иқтисод фанлари докторини,
профессор

А. Содиқов

Андижон муҳандислик иқтисодиёт
институтини «Молиявий менежмент»
кафедрасини муъдирини, иқтисод
фанлари номзодини, доцент

Мазкур лойиҳани қўллаб қувватлаш Америка Қўшма Штатлари Халқаро тараққиёт бўйича агентлигини (USAID) тақдим этган маблағлар ҳисобига Евроазия фондини томонидан амалга оширилди. Мазкур ҳужжатда муаллифлар томонидан билдирилган нуқтаи назар Халқаро тараққиёт бўйича агентлигининг ёки Евроазия фондининг нуқтаи назарини билан мос келмаслигини мумкин.

КИРИШ

Бозор иқтисодиётига ўтиш шaroитида Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, бошқарувнинг олдинги услубларидан тубдан фарқ қиладиган услублар жорий этилишини тақозо этса, бир вақтнинг ўзида бозор тамойилларига асосланган бошқарувни амалга ошира оладиган янги тоифадаги мутахассисларнинг бўлишини ҳам талаб қилади. Ҳозирги шaroитда бошқарувчи мутахассислар чуқур ва келг қамровли билимларга эга бўлишлари, ўзлари танилаган соҳалардаги бошқарув муаммоларини аъло даражада мушоҳада эта олишлари, пухта ўйланган ва ҳар тарафлама асосланган қарорларни қабул қилишга қодир бўлишлари лозим. Бошқарув соҳасида янги мутахассисларни тайёрлашда молиявий менежмент муҳим аҳамиятга эга. Молиявий менежмент — бу, корхона ва фирмаларни бошқариб, юқори молиявий натижа ва ютуқларга эришиш тизимидир.

Молиявий менежмент бозор иқтисодиётига ўтиш шaroитида молия, кредит, пул муомаласи, солиқ соҳаларида тез ўзгаришлар содир бўлиётганини эътиборга олмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу ўқув қўлланмада муаллифлар ўз диққат — эътиборларини бозор иқтисодиётига ўтиш шaroитида молиявий менежментнинг моҳияти ва аҳамиятига, мулкдор-тадбиркор молиявий менежер ва молиявий менежментнинг вазифаларини ёритиб беришга қаратганлар.

Қўлланмада ҳужалик субъектларида молиявий менежментни ташкил этиш, тадбиркорлик фаолиятини молиявий маблағлар билан таъминлаш ва бошқариш, давлатнинг молия кредит сиёсати, жамғармалар, инвестициялар ва қимматли қоғозлар бозори эмиссияси ва бошқалар баён этилган.

Муаллифлар ўқув қўлланманинг сифатини оширишга хизмат қилувчи барча таклиф ва мулоҳазаларни чуқур мишратдорчилик билан қабул қиладилар.

1-БОБ. МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТНИНГ МОҲИЯТИ ВА МОЛИЯВИЙ БОШҚАРИШ ШАКЛЛАРИ

1.1. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётни ривожлантириш босқичлари ва мамлакатнинг бизнес оламига кириб бориши

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос ва ўзига мос йўлини таълаб олди ва уни босқичма-босқич муваффақиятли амалга оширмоқда.

Ушбу таъланган йўлнинг моҳияти Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг беш тамойилида таърифлаб берилган. Бу қондалар Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилиш дастурининг ўзаги бўлиб, уларнинг моҳияти қуйидагичадир:

1. Иқтисодиётнинг сиёсатдан устиворлиги, иқтисодиётнинг мафкурадан холи қилиниши.

2. Давлат - бош ислоҳотчи.

3. Қонуларга риоя қилиш устиворлиги.

4. Кучли ижтимоий сиёсат ўтказилиши.

5. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга оширилиши.

Биринчи тамойилнинг маъноси шуки, иқтисодий ислоҳотлар ҳеч қачон ўткинчи сиёсий манфаатлар таъсири остида бўлмаслиги ҳамда бирон-бир мафкурага бўйсундирилмаслиги керак. Бу эса иқтисод сиёсатдан устун турмоғи лозимлигини ифодалайди. На сиёсат, на мафкура иқтисодиётни назорат қилиш, унга таъйиқ ўтказиш даражасига кўтарилмаслиги, ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатлар ҳар қандай мафкурадан холи бўлиши зарур. "Аввал иқтисод, кейин сиёсат", "Аввал таом, бадаз калом" деган ҳикматлар бекорга айтилмаган.

Бутун инсоният таърибаси шунини кўрсатадики, ҳар бир ишчи, муҳандис, техник ходим ўз иш жойида: корхона, бирлашма, цехларда ўзини хўжайин, деб ҳис қилиши, ўз меҳнатининг пировард натижасидан моддий жиҳатдан манфаатдор бўлиши керак. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ички бозорда ва жаҳон бозорида, бозорнинг ўзи белгилаб берган нархлар бўйича эркин сотилиши керак. Бозор қондасига кўра кимнинг маҳсулоти юқори сифатли, кўриниши яхши бўлса ва нархи арзонроқ бўлса, ўша маҳсулотга талаб бошқа маҳсулотларга нисбатан кўпроқ бўлади. Бундай вазиятда бозорга ҳеч қандай сиёсат ёки мафкура ўз таъсирини ўткази олмайди.

Иккинчи тамойил, яъни бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат бош ислоҳотчи бўлиши, иқтисодиёт ва ижтимоий турмушнинг ҳамма соҳаларини ўзгартириш режали равишда, изчилик билан давлат башчилигида амалга оширилиши лозимлигини ифодалайди. Кўпчилик мамлакатларда бозор муносабатлари узок йиллар ва асрлар мобайнида ташкил топган бўлса-да, давлат бу иқтисодий жараёнларга зарур бўлган пайтларда таъсир ўтказиб келган. Бозор муносабатлари тўла ташкил топган илгор мамлакатларда ҳам

давлат иқтисодий жараёнларга бевосита ва билвосита таъсир этишдан воз кечмайди.

Собиқ Иттифоқ даврида барча заводлар, фабрикалар, ерлар ва ер ости бойликлари давлат мулки ҳисобланар эди. Давлат ўзининг бошқарув органлари орқали қайси корхона қандай маҳсулот турини ишлаб чиқариши, уни қимга сотишини ва унинг нархини марказлаштирилган режа орқали қатъий тарзда белгилаб берарди. Шунингдек, фойда ва зарар кўриб ишлайдиган корхоналарга, уларнинг иқтисодий кўрсаткичларидан қатъий назар, улар маҳсулоти учун қанча ҳақ тўланиши давлатга боғлиқ эди. Бунда давлат зарар кўриб ишлаган корхоналарнинг маҳсулот қиймати учун тўланадиган пул миқдорининг катта қисмини ўз ҳисобидан тўлар эди.

Ана шу иқтисодий механизмни йўқотиб, унинг ўрнига бозор механизмини тезда ва бирданига ярата олмаслигимиз тушунарлидир. Бозор муносабатларига ўтиш учун ижтимоий ишлаб чиқариш ва тақсимотнинг бутун механизмини, бутун давлат ва ижтимоий тузум биносини қайтадан қуриш зарур бўлади. Уни шундай қайта қуриш керакки, ундан фойдаланиш пайтида деворлари ва устунлари қулаб тушмасин. Бошқача қилиб айтганда, иқтисодий ислохотларни етти ўлчаб, бир кесган ҳолда пухта ўйлаб, шундай ўтказиш керакки, унда жамиятнинг барча қатламларидаги фуқаролар мулкнинг ўзларига тегишли бўлган улушини олишлари ва бунда ҳеч ким эътибордан четда қолмаслиги керак. Мана шунда мулк ўз эгаларини топган бўлади. Бу босқичда давлат аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимояланмаган қатламларини қўллаб қувватлайди. Вужудга келган ишбилармонлик тизимларини қарор топтириш ва ривожлантиришга қўмаклашади. Мана шундай жуда муҳим ва мураккаб вазифаларни фақат давлатнинг ўзигина ҳал қилади, бу бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Мана шунинг учун ҳам бозор муносабатларига ўтишда давлатнинг ўзи бош ислохотчи вазифасини бажаради.

Учинчидан, бозор муносабатларини фақат ҳуқуқий меъёрлар ва қонуларга таянган ҳолда шакллантириш мумкин. Уни буйруқбозлик, зўравонлик билан шакллантириб бўлмайди. Ислохотлар, аввало, Асосий Қонунига - Республика Конституциясига таянади. Қонуларга кўп укладли иқтисодиётга асосланган жамиятнинг барча қатламлари ҳам бўйсунушлари зарур. Айниқса, бозор муносабатлари энди тикланиб келаётган дастлабки пайтларда баъзи бир қаллоб ва юлғич кимсалар қонуларни менсимай қўйиб, турли фирибтарлик йўллари билан шахсий бойлик орттиришга интиладилар. Бунга мутлақо йўл қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда жамиятда бошбошдоқлик содир бўлади, муттаҳамлар кучсизнинг молини тортиб оладилар ва талончилик қиладилар. Бундай нохуш ҳолларнинг оддини олиш ва бартараф этиш учун қонун ҳамма нарсадан устун турмоғи ва уни бажариш ҳамма учун мажбурий бўлмоғи лозим. Бу борада улғу бобокалонимиз Амир Темурнинг ҳикматли сўзларини эслаш ўринлидир. У қонуларнинг устуворлиги ҳақида: "Қаерда қонул ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади", - деб айтган. Улғу бобокалонимизнинг бу шиори бизнинг ёш давлатимиз ҳаётида ўз ифодасини топмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб ўтган давр мобайнида иқтисодиёт, солиқ тизими ва молиявий масалаларда кўплаб қонулар ишлаб чиқилди. Ҳар бир ватанпарвар, ўз Ватанининг мустақиллигини муқаддас билган, уни ривожланган ва гуллаб яшнаган ўлкага айлантиришни истаган ҳар бир инсон бу қонуларни оғишмай, сўзсиз бажариши лозим. Шундагина биз ҳуқуқий давлат қуришга ўз хиссамизни қўшган бўламиз, қонуни устиворлигини амалда таъминлаш мумкин бўлади.

Тўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш ҳам аҳамиятли. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг ҳамма босқичларида кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш кўзда тутилган. Барча иқтисодий, демократик ва сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсоннинг меҳнат, ижтимоий ва маънавий имкониятларини рўёбга чиқарилишини таъминлайдиган муносиб турмуш шароитини яратишдан иборатдир. Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсат юритиш зарурлиги, унинг аҳамияти, халқнинг турмуши, демографик вазият билан боғлиқ бўлиб, биринчидан, Ўзбекистонда аҳолининг деярли тўртдан уч қисми Шўролар ҳокимияти даврида ҳам ўзларининг энг кам эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлмай, улар давлатнинг мададига муҳтож эдилар.

Иккинчидан, аҳоли таркибида давлат ва жамият ўз ҳимоясига олишни зарур бўлган меҳнатга лаёқатсиз ёшлар, кўп болали оналарнинг салмоғи катта эди.

Учинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида дўстлаб аҳоли ижтимоий жиҳатдан табақалашади ва ҳимояга муҳтож бўлганлар қатлами кенгайди. Шу боисдан давлат, энг аввало, аҳолининг ижтимоий мададга муҳтож бўлган табақаларини ҳимоя қилишни ўз зиммасига олади. Ўзбекистонда аҳолининг ярмига яқини ўн олти ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлардир. Уларга меҳр-муҳаббат, улар тўғрисида гамхўрлик қилиш халқимизнинг ажойиб фазилатларидан бирига айланган. Давлат ёш авлодни ҳимоялаш, боқиш, тарбиялаш ва жисмоний бақувват, ўқимишли, маънавий жиҳатдан етук кишилар бўлиб етишиши учун зарур шароитларни яратиб бермоқда.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш иқтисодий ислохотлар йўлининг асосий негизидир. Бозор иқтисодиёти бир қанча босқичларни ўз ичига олган бўлиб, уни амалга ошириш учун маълум вақт талаб қилинади. Бу жиҳат бешинчи тамойилнинг мазмунини ташкил этади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш – қуруқ мақсад эмас, балки биринчи навбатда халқ учун муносиб ва фаровон ҳаётни таъминлаш воситасидир. Шунинг учун асосий вазифа ҳеч қандай ижтимоий ларзаларсиз, очлик-қашшоқликка йўл қўймасдан, кишиларга зиён-заҳмат етказмасдан ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги босқичига чиқиб олишдир.

Шу маънода Ўзбекистон ўз йўлини танлаб олган ва шу йўлдан дадил қадамлар билан бормоқда. Мамлакатимизда янги ижтимоий-сиёсий тузум ва давлат модели яратилмоқда.

Мустақил Ўзбекистон ўз халқи танлаб олган йўл-очик, эркин иқтисодиётга асосланган одил жамият, кучли демократик-ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан босқичма-босқич олган бормоқда.

Республикамизда жамиятнинг янгиланишида ва ижтимоий иқтисодий тараққиётдаги танланган йўл жаҳон тажрибасини, халқимизнинг турмуш шароитини, анъаналарини, урф-одатларини, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олинган йўлдир. Унинг мазмуни қуйидаги босқичларда ифодаланиши мумкин.

I. 1991-1994 йиллар. Бозор ўзгаришларини юзага келтириш учун шарт-шароит яратиш:

- иқтисодий ислохотлар йўналишлари ва стратегиясининг шаклланиши;
- иқтисодий ислохотлар ҳуқуқий базасининг яратилиши;
- давлат мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодиёт асосларининг шакллантирилиши;
- ислох этишининг бошланиши, қишлоқ хўжалиги, аграр муносабатлар янги турининг шаклланиши;
- институционал ислохотлар, маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг барҳам топиши;
- нархларни эркинлаштириш ва бозор инфратузилмасини шакллантириш;
- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва республиканинг дунё ҳамжамиятига интеграцияланиши;
- халқнинг маърифий ва маънавий жихатдан қайта туртилиши;
- аҳоли кенг қатламларининг ишончли ижтимоий кафолатлар билан таъминланиши.

II. 1995-1999 йиллар. Макроиқтисодий барқарорликка эришиш, хусусийлаштириш жараёнининг чуқурлашуви ва рақобат муҳитининг шаклланиши:

- миллий валютанинг мустаҳкамланиши;
- тузилмавий ўзгаришлар дастурининг амалга оширилиши;
- кўп укладли, ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётнинг шаклланиши ва ижтимоий ишлаб чиқаришда нодавлат секторлар улушининг ортиши;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялашда мақсадлилиқнинг кучайтирилиши.

III. 2000-2005 йиллар. Бозор механизмларининг ишлаши асосида барқарор иқтисодий ўсишга ўтиш:

- сийсий ва иқтисодий соҳада, давлат қурилишида эркинлаштириш;
- бундан кейинги маънавий янгиланиш;
- моддий фаровонликнинг ўсиши;
- иқтисодиётда тузилмавий ислохотлар;
- барқарорлик, тинчлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувлиқни таъминлаш.

1.2 Молиявий менежментнинг моҳияти ва аҳамияти

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида янги типдаги хўжалик субъектлари: давлат корхоналари, акциядорлик жамиятлари, қўшма корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликлари, ширкатлар, кооперативлар, хусусий корхоналар вужудга келмоқда. Турли мулкчиликка асосланган корхоналар ўзаро рақобат шароитида иш олиб боради. Бу хўжалик субъектлари ўз молиявий ресурслари ва капиталларини бозор иқтисодиёти қонунари асосида бошқариб боришлари лозим. Бундай бошқаришни ташкил

этиш учун молиявий бошқаришнинг услуби ва методологиясини билиш ва уни ишлаб чиқаришга тадбиқ эта олиш талаб этилади.

Молиявий менежмент ёки молиявий муносабатлар ва маблағларни бошқаришнинг мазмуни бозор механизмига хос тартибга солишнинг тамойиллари, услуб ва шакллари асосида хўжалик субъектларининг тўлов қобилиятини оширишдан иборатдир. Кичик ва ўрта бизнеснинг молиявий фаолиятини бошқаришни юқори малакали ҳисобчи ёки иқтисодчи олиб бориши мумкин. Лекин катта ҳажмдаги бизнесда кўп молиявий операциялар олиб боришга тўғри келади. Катта бизнесда миқдордан сифатга ўтиш қонунилари амал қилади. Катта ҳажмдаги бизнесни олиб бориш учун кўп миқдордаги капитал талаб этилади ва бу ерда кўп миқдорда маҳсулот ишлаб чиқилади, сотилади ва истеъмол қилинади. Катта ҳажмдаги бизнес ун ва юз миллионлаб сўмлар билан ўлчаниб, унда турли туман молиявий операциялар содир бўлади: улар инвестицияга боғлиқ молиялаштириш, кредитлаш, капитал ҳаракатларини ифода этади. Мувофиқ равишда катта ҳажмдаги бизнесда молиявий фаолиятни бошқариш учун юқори малакага ва молиявий билимга эга бўлган молиявий менежер (молиявий директор) талаб этилади.

Молиявий менежментнинг асосий назарий йўналишларини қуйидаги тартибда ифодалаш мумкин:

молиявий менежмент корxonани бошқариб, юқори натижа ва ютуқларга эришиш тизимидир. Молиявий менежмент, бир томондан, бошқарувчи тизим сифатида ўзига хос хусусиятлар ва ҳолатларга суянса, иккинчи томондан эса корxonанинг бошқа тизимлари бир қисмини ташкил этади. Молиявий менежментни амалга оширувчи тизимнинг фаолиятига, давлат томонидан солиқ, баҳо, иш ҳаки ва бошқалар орқали таъсир этиб турилади. Молиявий менежмент объектни бошқаради, бошқаришда қарорлар чиқаради ва ишлаб чиқаришни бир маромда ва изчил ривожлантиришни таъминлашнинг муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Молиявий менежментда бошқарув субъектлари молиявий муносабатларнинг иштирокчиларидир. Булар, энг аввало, мулкдорлар, инвесторлар, кредиторлар, молиявий воситачилардир. Шунингдек, молиявий бошқариш субъектларига давлат бошқарув органлари, молия ва солиқ органлари, банклар, сугурта муассасалари ва бошқалар ҳам кириди. Бошқаришнинг асосий субъекти мулкдордир. Мулкдор кўп ҳолларда мулкни бошқаришни молиявий менежерга топширади.

Ўзбекистонда миллий иқтисодиёт таркибига давлат корxonалари, акционерлик жамиятлари, қўшма корxonалар, кооперативлар, ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари, хусусий корxonалар ва бошқалар кириди. Бу корxonаларни бошқаришда, одатда, молиявий менежер шартнома асосида фаолият кўрсатади. Мулкдор билан молиявий менежер ўртасидаги битимда ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ўзаро келишиб олинади.

Молиявий менежер мулкдор номидан мулкни, молиявий ресурсларни идора этади.

Молиявий менежмент корxона мулкни ташкил этиш жараёнида қўлланади. Корxона мулки қуйидаги манбалардан шаклланади:

→ таъсисчи ва қатнашувчиларнинг пул ва материал улушлари;

- фаолиятнинг барча кўринишларидан олинadиган даромад;
- қимматли қорғоқлардан олинadиган даромад ва фоизлар;
- банк кредити ва бошқа корхоналардан олинadиган маблағлар;
- бюджет ва нобюджет ташкилотлардан олинadиган маблағлар;
- ижара тўловида олинadиган маблағлар ва бошқалар.

Юқоридagi маблағларга асосланган ҳолда корхона ёки тижорат ташкилотининг иқтисодий ресурслари шаклланади ва кенгайиб боради. Молиявий менежмент корхона бошқаришда қабул қилинган қарорлар бажарилиши устидан иқтисодий назорат олиб боришга хизмат қилади. Шу билан бирга молиявий менежмент жараёнида корxonанинг ўтмиш тажрибаси ҳамда корхона фаолиятининг ички ва ташқи муҳити ўзгаришлари, фаолиятга таъсир этувчи фавқулодда ташқи омиллар эътиборга олинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш учун молиявий менежмент қуйидаги асосий вазифаларни бажаришга қарағилиши лозим:

- корхона ёки фирма фаолиятини соғломлаштириш;
- бозор иқтисодиёти қонунларини тадбиқ этиб, корxonанинг самарадорлигини ошириш;
- инвестицияларни жалб этиб, корxonанинг барқарор ривожланишига эришиш.

1.3. Мулкдор – тадбиркор молиявий менежер

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолияти билан мулкдорнинг ўзи ёки унинг номида у ёллаган шахс шуғулланиши мумкин. Корхоналарнинг аксарият кўпчилиги (масалан, акциядорлик жамияти)да мулкка эгаллик корxonани бевосита бошқаришдан ажралган бўлади. Йирик корхоналарда эса тадбиркорлик (умумий иқтисодий бошқарув) жараёнида молиявий бошқарув алоҳида вазифа сифатида ажралиб чиқади ва тегишли ходимлар томонидан амалга оширилади. Кичик корхоналарда эса молиявий бошқарув умумий бошқарувдан ажралмаган ҳолда мавжуд бўлади.

Молиявий бошқарув алоҳида ходим зиммасига юкланганда, корхона билан мазкур ходим ўртасидаги муносабатлар шартномавий асосда йўлга қўйилади.

Мулк эгаси ўзи мустақил равишда тадбиркорлик билан шуғулланганда, қуйидаги вазифалар вужудга келади:

- янги ғояларни топиш ва уни баҳолаш;
- бизнес режани тузиш;
- ташкил этилган корxonани бошқариш.

Юқорида санаб ўтилган вазифаларни бажаришда молиявий менежментни қўллаш зарурдир, чунки улар корхона молиявий фаолияти билан боғланиб кетган. Бу ҳолда молиявий менежментнинг зарурлиги қуйидаги омиллар корхона учун ҳаётий аҳамиятга эга эканлиги билан белгиланади:

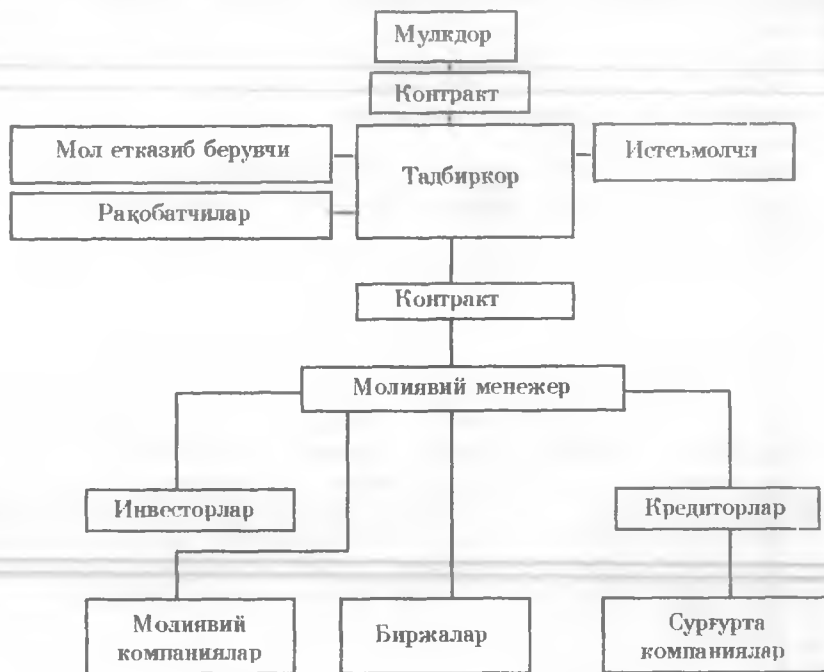
- ўзини ўзи молиялаштириш;
- бозордаги баҳолар;

- меҳнат бозори;
- пул бозори;
- корхонанинг давлат олдидаги мажбуриятларини тарғибга солувчи қонунчилик ҳужжатлари.

Тадбиркорлик фаолияти билан мулкка эгаллик бир-биридан ажралган ҳолларда мулкдор билан тадбиркор (менежер) ўртасида тегишли шартнома тузилиб, мулкни бошқариш ҳуқуқлари ва уларга мувофиқ мажбуриятлар тадбиркорлик субъекти зиммасига ўтади.

I-жадвал

Мулкдор – тадбиркор – молиявий менежер алоқадорлиги

Тадбиркор корхона фаолиятидаги барча муаммо ва масалаларни мустақил ҳал этади, амал қилаётган қонунларга асосланган ҳолда, корхонанинг визомига мувофиқ фаолият кўрсатади.

Тадбиркорларнинг қўйидаги ҳуқуқлари мавжуд:

- банкларда ҳисоб рақами, жорий ва валюта счётларини очиб;
- хар хил битимлар, шартномалар тузиш (меҳнат шартномасини ҳам);
- корхона ва фирма пул маблағларини тасарруф қилиш, харажатларни қоллаш ва ресурслар харид қилиш учун фойдаланиш;
- корхона номидан иқтисодий, ҳуқуқий ва маъмурий фаолият олиб бориш;

➤ корхона, фирмани бошқариш ва бошқалар.

Тадбиркорликни юритишдаги асосий мажбуриятлар қуйидагилардир:

➤ ишни ташкил этиш, бошқариш ва корхона ҳамда бўлимлар ичидаги самарали алоқаларни йўлга қўйиш;

➤ жорий ва стратегик режа топшириқларининг бажарилишини ташкил этиш;

➤ корхонанинг тўлов қобилияти ва ликвидлигини таъминлаш;

➤ корхонанинг молия-хўжалик фаолияти ҳисоботларини тузиб чиқиш ва уни тегишли ташкилотларга тақдим этиш;

➤ корхона фаолиятини қону доирасида юргизиш;

➤ тижорат сирларини сақлаш ва корхона фаолияти тўғрисидаги маълумотларни бошқаларга бермаслик;

➤ молия, солиқ ва банк органларига бухгалтерия, молиявий ҳисоботларни ўз вақтида топшириш;

➤ Ўзбекистон Республикасининг "Солиқ кодекси" асосида солиқ мажбуриятларини бажариб бориш;

➤ бошқа мажбуриятларни адо этиш, корхона низомидаги бандларни тўла бажариш ҳамда битим ва шартномалар ижросини таъминлаш.

Тадбиркор ўз вазифаларини бажариш жараёнида корхона фаолиятига қасддан моддий зарар етказса, ундай ҳолда келтирилган зарарни қоплаши лозим.

Тадбиркорлик жараёнида молиявий бошқарув вазифалари алоҳида бажарилган ҳолларда молиявий менежментнинг бошқарувчи тизими ўз ичига қўйидагиларни олади:

1. Молиявий бошқаришнинг ташкилий таркиби.

2. Молиявий бошқарув кадрлари.

3. Молиявий дастаклар.

4. Молиявий усуллар.

5. Молиявий ахборот.

6. Молиявий бошқарувнинг техникавий воситалари.

1.4. Молиявий менежментнинг функциялари

Бошқа иқтисодий категориялар сингари молиявий менежмент моҳиятини унинг бажарадиган функциялари орқали аниқлаш мумкин. Корхона ва тижорат ташкилотларининг молиявий фаолиятини ташкил этиш самарали бошқаришнинг илмий жиҳатдан асосланган функциялари бўлишини галаб этади.

Молиявий менежментнинг бажарадиган функциялари тўғрисида олимлар орасида ҳар хил ёндошув ва қарашлар мавжуд. Бизнинг фикримизча, молиявий менежмент асосан қўйидаги функцияларни бажаради:

➤ такрор ишлаб чиқариш ва маблағларни баланслаштириш функцияси;

➤ маблағларни тақсимлаш функцияси;

➤ назорат функцияси.

Молиявий менежмент такрор ишлаб чиқариш жараёнида ресурслар ва маблағларнинг баланслашган ҳаракатини таъминлаши лозим. Корхона

ихтиёридаги ресурслар турли қисмларининг айланиш муддатлари бир-бирига мувофиқ келмайди. Такрор ишлаб чиқариш жараёнига авансланган маблағ асосий капитал ва айланма капитал кўринишига эга бўлади. Авансланган капиталнинг таркибий қисмлари ҳар хил муддатларда пул кўринишига қайтади. Айни пайтда, такрор ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминлаш учун асосий капитал ва айланма капиталнинг моддий элементларини мувофиқ равишда янгидан тўлдириб туриш талаб этилади. Демак, молиявий менежмент корхонада молиявий ресурслар шаклланишини ва такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжларига мос равишда асосий ва айланма капитални тўлдириб туришга йўналтирилишини таъминлайди.

Молиявий менежментнинг тақсимлаш функцияси унинг такрор ишлаб чиқаришдаги функцияси билан узвий боғланган. Тақсимлаш қошлаш фонддини ташкил этишдан бошланади.

Ҳозирги шароитда фаолият кўрсатаётган корхона ва тижорат ташкилотларида ялли олинган тушум қўйидаги тартибда тақсимланади: даставвал, ялли олинган тушумдан солиқ қонунчилиги асосида қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи ва бошқа солиқлар ҳамда мажбурий тўловлар ажратилгандан сўнг корхонанинг соф тушуми ҳосил бўлади. Соф тушумдан моддий харажатлар, иш ҳақи, ижтимоий сўғурта фондига ажратма, амортизация ажратмаси ва бошқа харажатлар қошлангандан кейин корхонанинг ялли фойдаси шаклланади.

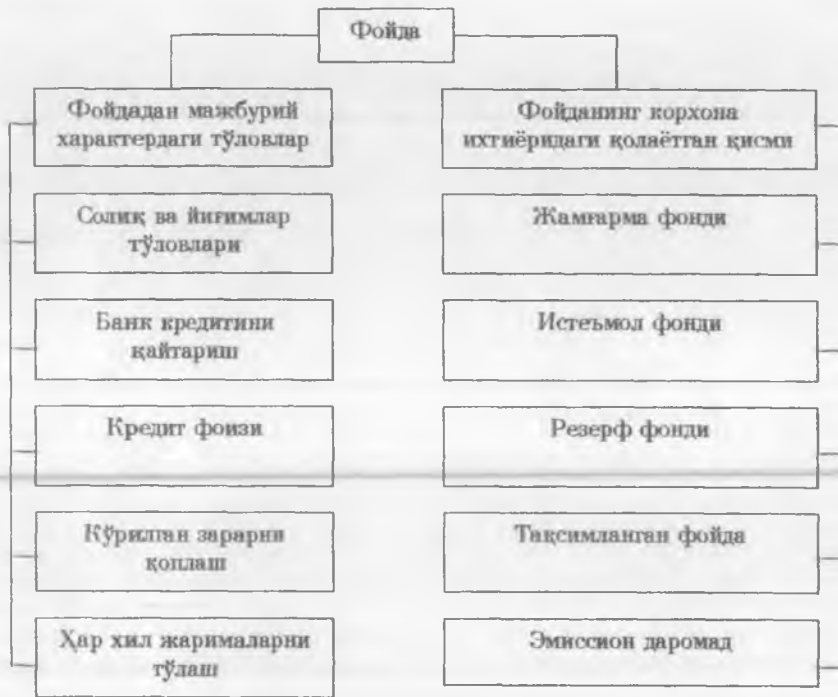
Корхона ва тижорат ташкилотларида ялли фойдаши тақсимлаш жараёнини қўйидаги 2-жадвалда кўриб чиқамиз.

Молиявий менежмент корхонада фойдани тақсимлаш сиёсатини, унинг такрор ишлаб чиқариш жараёни ва рағбатлантиришдаги ролини белгилайди. Даромадларни тақсимлаш жараёни натижасида пул фондлари ташкил этилади, молиявий дастурлар ва тўдбирлар амалга оширилади, капиталнинг оптимал структураси таъминланади.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси сўм билан назорат орқали амалга оширилади. Бунда тўлов ва ҳисоб-китобларни олиб бориш жараёнида молиявий кўрсаткичларнинг ўзгариши устидан назорат ва молиявий стратегия бажарилиши устидан назорат ўрнатилади.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси унинг такрор ишлаб чиқариш ва тақсимлаш функцияси билан доимо боғланиб кетади.

Молиявий менежментнинг назорат функцияси корхонада даромад манбаларини, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида пул фондлари структурасини аниқлаш, корхонанинг пул фондлари ва моддий ресурсларидан фойдаланишда даромад ва харажатларни тартибга солиш мақсадларига хизмат қилади.

Корхона моддий ва молиявий маблағларини, даромад ва харajatларини баланслаштиришда ҳам ашё, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, қарз ва тўловларни ўз вақтида тўлаш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун молиявий менежментнинг назорат функцияси қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- ➔ корхонада шаклландиган барча фондларни молиялаштириш манбалари бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиб борилиши устидан назорат;
- ➔ корхонадаги ишлаб чиқариш истеъмоли ва ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига асосланган ҳолда фондлар структурасига амал қилиниши устидан назорат;
- ➔ молия ресурсларининг мақсадли ва самарали сарфланиши устидан назорат.

Корхонада назоратни амалга ошириш учун нормативлар ишлаб чиқиш талаб этилади. Бунда пул ресурслари фонднинг манбалари ва молиялаштирилиш ҳажми аниқланади. Яъни корxonанинг ичида нормативлардан фойдаланиб, молиявий ресурслар тартибга солинади ва иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилади. Пул фондларидан фойдаланиш смета бўйича ташкил этилади ва фойдаланишининг мақсадли ҳамда самарали амалга оширилиши устидан назорат олиб борилади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Молиявий менежмент нима? Унинг тамойилларини изоҳлаб беринг.
2. Мулкдор тушунчасини таърифланг.
3. Тадбиркор тушунчасини таърифланг.
4. Молиявий менежер тушунчасини таърифланг.
5. Молиявий менежмент қандай функцияларни бажаради?

2-БОБ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

2.1. Турли хилдаги хўжалик субъектларида молиявий менежментни ташкил этиш

Молиявий менежмент ҳар хил хўжалик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва ўзига хос хусусиятларига қараб фарқ қилади. Миллий иқтисодиёт таркибда турли мулкчилик шаклларида асосланган корхона ва ташкилотлар мавжуд.

Ўзбекистонда бутун ижтимоий иқтисодий ва сиёсий ҳаётда мулкчиликнинг турли шакллари тенг ҳуқуқли эканлиги эътироф этилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида: "Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади", - деб белгилаб қўйилган.

1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни мулкчилик хилма хиллигини амалга ошириш учун зарур шарт шартини таъминлайди, давлат мулкини турли хил жамоа ва хусусий мулк шаклларида айлантириш жараёнига ёрдам беради. 1993 йил 7 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида"ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилган қондаги мувофиқ жисмоний шахс (фуқаро)ларига эмас, балки нодавлат юридик шахслар ҳам мулк ҳуқуқининг субъектлари, деб эътироф этилди.

Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик кодекси"да мулкчилик ҳуқуқини амалга ошириш шартлари махсус белгилаб қўйилган, булар қуйидагилардир:

◆ мулкдорнинг ўз қонуний ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслик;

◆ қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардаги шартлар асосида ва шу доираларда бошқа шахслар мулкдорнинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйилиши;

◆ мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суистеъмол қилиб, бошқа шахслар ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситувчи бошқа ҳаракатларни амалга оширишга ҳаққи йўқ;

◆ мулкдор ўз ҳуқуқини амалга ошириш чоғида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар келтирмаслик чораларини қўриши шарт.

Қуйида акциядорлик жамияти, қўшма корхоналар, кичик ва маъсулияти чекланган корхоналар, ижара корхонаси, ҳамда хусусий корхоналарни ташкил этиш ва бошқариш жараёнида молия менежментининг ролини кўрсатиб ўтамиз.

2.2. Акциядорлик жамиятини ташкил этишда молиявий менежмент

Тижорат асосида фаолият кўрсатаётган корхоналар орасида ёшиқ ва очиқ ҳолдаги акционерлик жамиятлари ташкилий ва ҳуқуқий шакли бўйича мураккаб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида"ги Қонунига биноан номинал баҳоси ёзиб қўйилган акцияларнинг муайян миқдорига бўлинган устав жамғармасига эга бўлган ва мажбуриятлари бўйича фақат ўз мулки билан маъсулиятли бўлган жамият акциядорлик жамияти деб аталади.

Акциядорлик жамияти мавжуд корхоналарни қайта ташкил этиш ёки янгилисini барпо этиш йўли билан таъсис этилиши мумкин. Акциядорлик жамияти ҳуқуқий шахс бўлиб, "Хўжалик жамиятлари ва ширкатлар тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида"ги, "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида"ги ва бошқа қонулар, шунингдек таъсис ҳужжатлари асосида иш олиб боради.

Юридик ва жисмоний шахслар акциядорлик жамиятининг муассислари бўла оладилар. Жамиятнинг устав фонди улар томонидан тузилган таъсис шартномаси асосида шакллантирилади. Шартномада акциядорлик жамиятини барпо этиш юзасидан биргаликдаги фаолият тартиби, иштирокчиларнинг акцияларга ёзилган шахслар ва учинчи шахслар олдидagi маъсулияти белгилаб қўйилади. Таъсисчилар жамият давлат томонидан рўйхатга олингунча пайдо бўладиган мажбуриятлари бўйича биргаликда маъсулдилар.

Устав фонди тенг номинал қийматдаги акцияларнинг муайян миқдорига бўлинади. Жамият устав фонди натура шаклидаги мол-мулк берилганидан ташқари ҳолларда, агар илгари чиқарилган акциялар номинал қийматидан кам бўлмаган қиймат бўйича тамомила тўланган бўлса, ўз устав фондиди ошириш ҳуқуқига эга.

Устав фондиди кўпайтириш янги акциялар чиқариш йўли билан ҳам амалга оширилади. Акциядорлар қўшимча равишда чиқарилган акцияларни сотиб олишда устунилик берувчи ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Устав фондиди қисқартириш акцияларнинг номинал қийматини камайтириш ёки акцияларни бекор қилиш мақсадида эгаллик килувчилардан сотиб олиш йўли билан амалга оширилади.

Учинчи ва тўртинчи жадвалларда ёпиқ ва очиқ турдаги акциядорлик жамиятларининг ташкилий шакллари кўрсатиб ўтилган.

Очиқ турдаги акциядорлик жамиятининг устав фонди миқдори Ўзбекистон Республикасида расман белгиланган энг кам иш ҳақининг камисида икки юз баробарини, ёпиқ турдаги жамият учун эса энг кам иш ҳақининг камисида юз баробарини ташкил этиши керак.

Очиқ турдаги акциядорлик жамиятини тузиш чоғида акцияларга очиқ ёзилиш (давлат корхонаси қайта ташкил этилганда эркин сотиш) йўли билан тарқатылади. Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятини ташкил этиш

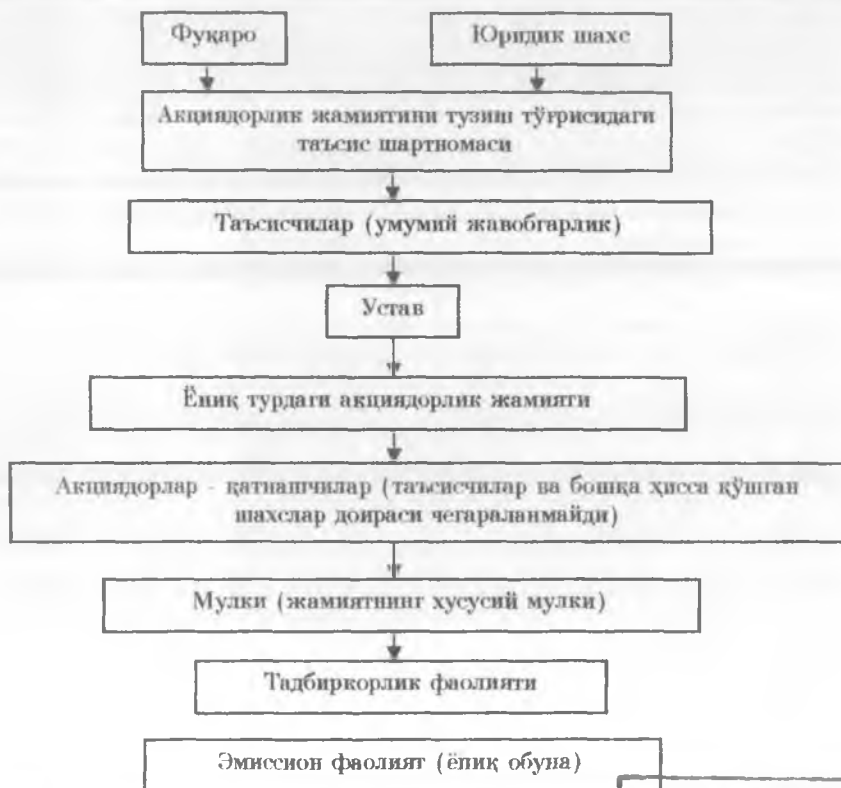
чоғида эса акциялар фақат таъсисчилар ўртасида тақсимланиш тартибида тарқатилади.

Очиқ турдаги жамиятнинг акциялари бошқа акциядорларнинг рухсатисиз ҳам қўлдаи-қўлга ўтиши мумкин. Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятининг акциялари эса фақат исми ёзилган бўлиб, уларни бошқа шахсга бериш тартиби уставда белгилаб қўйилади.

Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари ҳиссадорларга акция ўрнига уларнинг номинал қийматига мувофиқ бўлган миқдорда сертификатлар беришлари мумкин.

Акционерлик жамиятини тузиш жараёнида шериклик асосида фаолият кўрсатиш шартномаси асосий ҳужжат бўлиб хизмат этади. Бу шартномада акциядорлик жамиятини тузишда таъсисчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тақсимланади, устав капитали миқдори аниқланади, акциялар турлари аниқланади, жойлашиш тартиби, акциядорлик жамиятининг реклама ишлари ва бошқа томонлари кўрсатиб ўтилади. Акциядорлик жамиятини рўйхатдан ўтказишга қадар таъсисчилар умумий жавобгар ҳисобланадилар. Акциядорлик жамиятини рўйхатдан ўтказилгандан сўнг ҳиссадорларнинг умумий йиғилиши таъсисчилардан умумий мажбуриятларни олади.

3 - жадвал

Акциядорлик жамиятини бошқаришнинг энг асосий ҳужжати уларнинг устави ҳисобланади. Жамиятнинг уставини акциядорларнинг умумий йиғилиши кўриб чиқади ва уни тасдиқлайди. Уставда жамият фаолиятининг асосий қоидалари, вазифалари, мажбуриятлари, бошқариш органлари ва молиявий бошқариш органлари кўрсатилади.

Акциядорлик жамияти уставига биноан акциядорлар умумий йиғилиши камида овозларнинг 60%га эга бўлган ҳиссадорлар иштирок этганлари тақдирдагина ваколатли ҳисобланади. Умумий йиғилишда овоз бериш бир акция бир овоз қойдаси бўйича ўтказилади.

4 - жадвал

Жамият уставига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, унинг устави ўзгартириш масалаларини ҳал қилиш учун йиғилишда иштирок этаётган акциядорларнинг тўртдан уч қисми овоз бериши зарур бўлади. Бошқа барча масалалар бўйича қарорлар оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Акциядорлик жамиятида умумий йиғилишлар ўртасидаги муддатда ҳиссадорлар манфаатларини ифодалаш ва уставда кўзда тутилган вазифаларни бажариш учун акциядорлик жамиятининг кенгаши (қузатув кенгаши) тузилади.

Кузатув кенгашининг аъзолари акциядорлик жамияти ижроия органининг аъзолари бўла олмайдилар.

Уставда кўзда тутилган бошқарув органи акциядорлик жамиятининг ишини ташкил этади, умумий йиғилишга йиллик ҳисоботини тақдим этади.

Акциядорлик жамиятининг бошқаруви бевосита умумий йиғилиш ва кенгаш (кузатув кенгаши) ваколатига тааллуқли масалалардан ташқари барча масалаларни ҳал қилади.

Бошқарув ишига унинг раиси раҳбарлик қилади. Раис акциядорлик жамияти уставига биноан тайинланади ёки сайланади. Раис жамият номидан ҳаракатларни ишонч қоғозисиз бажара олади. Бундай ҳуқуқлар бошқарувнинг бошқа аъзоларига уставга мувофиқ берилиши мумкин.

Жамият бошқарувининг молия хўжалик фаолияти устидан назоратни тафтиш комиссияси амалга оширади. У ҳиссадорлар орасидан сайланади. Тафтиш комиссиясининг аъзолари жамиятнинг ижроия идораси таркибига кира олмайдилар.

Молия хўжалик фаолиятини текшириш бир йилда камида бир мартаба ўтказилиши керак.

Тафтиш комиссияси ўзи ўтказган текширишлар натижалари туғрисида умумий йиғилишга ҳисоб беради. Тафтиш комиссияси йиллик ҳисоботлар ва баланслар бўйича ҳисоботлар тайёрлайди, унинг ҳулосасисиз умумий йиғилиш балансни тасдиқлай олмайди.

Ҳисадорлик жамияти манфаатларига хавф туғилган ҳолларда ёки мансубдор шахслар томонидан суиистеъмолликлар аниқланганда, тафтиш комиссияси навбатдан ташқари умумий йиғилиш чақиришни талаб қила олади.

Солиқ, банк идоралари ва бошқа давлат идоралари ўз ваколатлари доирасида, йил якунлари бўйича аудиторлик хизматлари томонидан акциядорлик жамиятининг молия хўжалик фаолиятини текшириб чиқишлари мумкин.

2.3. Қўшма корхоналарни бошқаришда молия менежменти

Ўзбекистон иқтисодийини ривожлантиришда қўшма корхоналар муҳим рол ўйнайди. "Чет эл инвестициялари, халқаро бирлашмалар ва ташкилотлар иштирокидаги корхоналарни, шунингдек, уларнинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва бу корхоналарнинг фаолият тартиби туғрисида"ги Низомга биноан мулкда ўзбек ва чет эл ҳуқуқий шахслари ҳамда фуқаролари иштирок этувчи корхоналар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги қўшма корхоналар ҳисобланади.

Қўшма корхоналарни қуйидаги йўллар билан ташкил этиш мумкин:

- янги ҳуқуқий шахсни ташкил этиш;
- Ўзбекистон Республикасининг ишлаб турган корхонасида чет эл ҳуқуқий шахслари ва фуқаролари томонидан ҳисса сотиб олиш;
- Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий шахслари ва фуқаролари томонидан хорижий корхонада ҳисса сотиб олиш йўли билан ташкил этиш.

Қўшма корхоналар бевосита Ўзбекистон Республикаси хўжалик субъектлари ва хорижий иштирокчилар томонидан ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Устав капитали 20 миллион АҚШ долларидан юқори бўлган қўшма корхона ташкил этиш ёки ишлаб турган Ўзбекистон корхонасини қўшма корхонага айлантириш тўғрисидаги қарор иштирокчилар томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг розилиги билан қабул қилинади.

Бир ёки бир неча Ўзбекистон ҳуқуқий шахслари ва фуқаролари ҳамда бир ёки бир неча хорижий ҳуқуқий шахслар ва фуқаролар қўшма корхонанинг иштирокчилари бўла оладилар. Қўшма корхонани устав фонди Ўзбекистонлик ва хорижий иштирокчиларнинг ҳиссалари улар ўртасидаги келишув бўйича белгиланади.

Ҳиссалар ва пайларни бир-бирига бериш, шунингдек, уларни учинчи шахста бериш қўшма корхона иштирокчилари томонидан амалдаги қонушларга биноан ҳал қилинади. Хорижий иштирокчилар ҳиссаларини ёки пайларини сотиб олишда Ўзбекистонлик иштирокчилар устун ҳуқуққа эга бўладилар.

Хорижий сармоя иштирокидаги корхона устав фондининг миқдори 10 минг АҚШ долларидан кам бўлмаслиги керак. Ҳиссанинг қиймати Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қўшма корхонани ташкил этиш кундаги курси бўйича сўмларга айлантириб ҳисобланади. Агар Ўзбекистон томонидан давлат мулки шаклидаги корхона ёки устав жамғармасида давлат мулкининг ҳиссаси бўлган корхона қўшма корхонанинг муассиси сифатида қатнашаётган бўлса, у қўшма корхонанинг устав фондида тошпириладиган мулкини бериш ва баҳолаш ҳиссаларини Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси ёки унинг ҳудудий идоралари билан келишиб олиши керак.

Ўзбекистон Республикаси қонушларига биноан қўшма корхоналар ташкил этилгандан сўнг у чет элдан станок, машина, механизмларни Ўзбекистон Республикасига киритиш жараёнида бож тўловларидан озод этилади ҳамда маълум муддатларга солиқлардан имтиёзлар берилади.

2.4. Ижара корхоналарини бошқаришда молия менежменти

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижара корхоналар мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг "Ижара тўғрисида" ги Қонунига биноан ижара ерга, бошқа табиий ресурсларга, корхоналар (бирлашмалар) ва бошқа мулкый мажмуалар, шунингдек, хўжалик ёки бошқа фаолиятни мустақил амалга оширишда ижарачига керак бўладиган булак мол-мулкка шартнома асосида пул тўлаб муддатли эгалик қилиш ва ундан фойдаланишни билдиради.

Ўзбекистон Миллий иқтисодиётининг барча соҳаларида унга йўл қўйилади ва мулкчиликнинг барча шакллари ва турларидаги мулкка нисбатан қўлланади.

Ижарага:

- ◆ Ер ва бошқа табиий ресурслар;
- ◆ Корхоналар (бирлашмалар), ташкилотлар, бирлашмаларнинг таркибий қисмлари, ишлаб чиқаришлар, цехлар, ишлаб чиқариш фондлари

ва бошқа ягона мулкый мажмуалар сифатидаги корхоналар ва ташкилотларнинг тузилмалари;

◆ Алоҳида бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари, асбоб ускуналар ва бошқа моддий бойликлар берилиши мумкин.

Мулкни ижарага бериш ҳуқуқи мулк эгасига, шу жумладан, чет эллик ҳуқуқий шахслар ва фуқароларга тегишлидир. Шунингдек, мулк эгаси томонидан мулкни ижарага бериш учун вакил қилинган идоралар ва ташкилотлар ҳам ижара берувчилар бўла оладилар. Давлат корхоналари, ташкилотлар алоҳида биноларни, иншоотлар, асбоб ускуналар ва ўзларининг тўла хўжалик тасарруфларида ёки қундалик бошқарувида бўлган бошқа моддий бойликларни ижарага бера оладилар. Ерни маҳаллий ҳокимликлар ва ер участкаларидан умр бўйи фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган мулкдорлар ижарага бера оладилар.

Ҳуқуқий шахслар ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, қўшма корхоналар, Ўзбекистон ҳамда хорижий ҳуқуқий шахслар иштирокидаги халқаро бирлашмалар ва ташкилотлар, шунингдек, чет давлатлар, халқаро ташкилотлар, чет эл ҳуқуқий шахслари ва фуқаролари ижарачилар бўла оладилар.

Ижара шартномаси ижара муносабатларини тартибга солувчи асосий ҳужжат ҳисобланади. У ихтиёрийлик ва томонларнинг тўла тенглигига асосланиб тузилади. Ижара шартномасида: ижарага берилаётган мулкнинг таркиби ва қиймати, ижара қиймати, ижара ҳақининг миқдори, ижара муддатлари, ижарага олинган мулкни тўла тиклаш ва сошлаш бўйича томонлар мажбуриятларининг тақсимланиши, ижарага берувчининг мулкни ижарачига шартнома шартларига мувофиқ ҳолатда тақдим этиш юзасидан мажбурияти, ижарачининг мулкдан шартнома шартларига мувофиқ фойдаланиш, ижара ҳақини тўлаш ва шартнома тугатанидан кейин мулкни ижарага берувчига шартномада келишилган ҳолатда қайтаришга доир мажбуриятлар кўзда тутилади. Бундан ташқари ижара шартномасига ижарага берувчининг моддий техника таъминоти, ишлаб чиқаришни ривожлантириш режалари, илмий техника ютуқлари ва илғор технологияларни жорий этиш, кадрлар тайёрлашга кўмаклашиш, ахборот, мастахат ва бошқа ёрдам кўрсатиш, ижарага олинган мулкдан самарали фойдаланиш ва уни зарур ҳолатда сақлаб туриш учун керакли шарт-шароитлар яратиш бўйича мажбуриятлари ҳам киритилиши мумкин.

Ижарага олувчи Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган ҳоллардан ташқари ҳолатларда ижарага берувчининг розилиги билан шартнома бўйича олинган мулкни ўзи ҳам ижарага бера олади. Бунда шартнома бўйича ижарага олувчи ижарага берувчи олдида жавобгардир.

Ижара ҳақи ижарага олинган барча мулк учун жамлаб ёки алоҳида ҳар бир объект бўйича натура, пул ёки аралаш шаклларда белгиланиши мумкин. Ижара ҳақини тўлаш шартлари, муддатлари ва ўтказини счётлари шартномада белгилаб қўйилади.

Ижарачи ташкилот ижара шартномаси лойиҳасини ишлаб чиқади ва мулк эгаси томонидан давлат корхоналарини ижарага бериш учун вакил қилинган давлат идорасига юборади. Бу идора шартнома лойиҳасини

олинган кундан бошлаб ўттиз кунлик муддатда кўриб чиқиши керак. Ижара шартномасини тузиш чоғида келиб чиққан, шу жумладан, мазкур корхонанинг ижарага берилишини асоссиз равишда рад этиш ва таклиф кўриб чиқилишини кечиктириш билан боғлиқ келишмовчиликлар хўжалик суди томонидан кўриб чиқилади.

Шартнома имзоланганидан кейин ижарачи корхона мулкни белгиланган тартибда қабул қилиб олади ва ижара корхонаси мақомига эга бўлади. Ижара корхонаси унинг меҳнат жамоаси умумий йиғилиши (конференция)да тасдиқланган устав асосида фаолият кўрсатади. Ижара корхонаси давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб ҳуқуқий шахс мақомини олади. Ижара корхонаси ўзи ижарага олган давлат корхонасининг мулкий, шу жумладан, унинг ердан ва бошқа табиий бойликларидан фойдаланиш бўйича ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг меросхўри бўлиб қолади. Ижарага берувчи корхона қарзларини тўла ёки қисман қоплашни ўз зиммасига олиши мумкин. Ижара корхонаси мустақил равишда ижарага олинган мулк таркибига, агар бошқа жиҳатлар кўзда тутилмаган бўлса, унинг қийматини оширувчи ўзгартириш киритиш, қайта тиклаш, кенгайтириш, техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ишларини амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Ижара корхонасининг молиявий ресурслари маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олинган даромадлар, қарз тўловларидан, қимматбаҳо қорозларни сотишдан тушган маблағлардан, хайриялар ва бошқа молиявий манбалардан шакллантирилади.

Ижара корхонаси олган даромадларидан моддий ва унга тенглаштирилган сарф харажатлар, меҳнат ҳақи харажатлари қопланади, солиқлар, ижара ҳақи, суғурта тўловлари, табиий ва меҳнат ресурслари учун тўловлар, қарзлар бўйича фоизлар тўланади. Қолган фойда ижара корхонасининг тўла тасарруфига тушади. У бу фойдани қандай фойдаланишни мустақил белгилайди.

2.5. Хусусий корхоналар, якка тартибдаги меҳнат фаолиятларини бошқариш

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш жараёнида хусусий корхоналар асосий ўрнлардан бирини эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисидаги"ги Қонунига мувофиқ тадбиркорлик даромад ёки фойда олиш учун ўз мулкий жавобгарлиги асосида, амалдаги қонушлар доирасида амалга оширилувчи ташаббускор хўжалик фаолиятини англатади. У ҳуқуқий шахс мақомини олмасдан туриб, амалга ошириладиган якка тадбиркорликни ҳам ўз ичига олади. Хусусий тадбиркорликнинг мулки унинг ўз мол-мулки асосида ёки давлат, кооператив ёхуд бўлак корхона мулкнинг ҳаммаси ёхуд бир қисми фуқаронинг мулк сифатида унга ўтиши ёки сотиб олинishi, ижара мулкни сотиб олиш ёхуд уни қонунда кўзда тутилган бошқа усуллар билан шахсий жамғармалар, банк қарзлари асосида, давлат мулки ва жамоат ташкилотлари мулкidan тадбиркорликнинг фойдаланиш ёхуд юқорида кўрсатилган усулларини уйғунлаштирилган ҳолда қўлга киритиш оқибатида юзага келади.

Хусусий корхоналар юридик шахс ҳисобланади, ўз мустақил балансига, муҳрига ва ҳисоб рақамига эга бўлади. Ўзи жойлашган ердаги туман, шаҳар ва шаҳардаги туман ҳокимлигида давлат рўйхатидан ўтказилган кундан бошлаб юридик шахс мақомини олади. Юридик шахс мақомини олмасдан фаолият юритиш истагини билдирган тadbиркор ўз турар жойидаги туман, шаҳар ва шаҳардаги туман ҳокимлигига ариза беради. Хусусий корхоналар ўз фаолиятларида тармоқ корхоналарига ва ваколатхоналарига эга бўлиши мумкин. Хусусий корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида"ги Низом асосида амалга оширилади.

Хусусий корхоналар ходимларни ёзма равишда ўзаро тузилган ҳамда томонларнинг ҳуқуқ, мажбуриятлари баён этилган меҳнат шартномаси асосида ишга ёллайди. Меҳнат шартномаси қуйидаги маълумотларни ўз ичига олади:

- ◆ малака ёки муайян мутахассислик, лавозим бўйича вазифаларини бажариш мажбурияти;
- ◆ шартнома амал қиладиган муддат;
- ◆ меҳнат шaroитлари ва иш хақи, ижтимоий ва тиббий сугурта, ижтимоий таъминот тартиби;
- ◆ ходимни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш;
- ◆ меҳнат шартномасини бузганлик учун жавобгарлик;
- ◆ томонлар розилиги билан белгиланадиган бошқа маълумотлар.

Асосий ва айланма маблағлар, шунингдек, корхонанинг мустақил балансида қиймати инфодаланган бошқа бойликлар хусусий корхона мулкини ташкил этади.

Мулкдорнинг пул ва моддий ажратмалари, ҳужалик фаолиятидан олинган даромадлар, банклар ва бошқа қарз берувчидан олинган қарзлар, қимматбаҳо қоғозлар ҳаракатидан ёхуд уларни сотишдан олинган даромадлар; мерос тариқасида, алмаштириш ва совға қилиш йўли билан, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонуллари билан тақиқланмаган бошқа манбалардан тулган мол мулк хусусий корхона мулкини шакллантириш манбалари бўлиши мумкин.

Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича мулкдорга хусусий ва шахсий мулк ҳуқуқида тегишли бўлган мулк билан жавобгар бўлади.

У ўз ишлаб чиқариши ва капитал қурилишини ихтисослашган таъминот савдо ташкилотлари, биржалар, ярмаркалар, кимосиди савдолари хизматида фойдаланиб ёки бевосита ишлаб чиқарувчилар билан муносабатга киришиб, шунингдек, четдан келтириш йўли билан моддий техника жиҳатидан мустақил таъминлайди.

Давлат хусусий тadbиркорликнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди, эркин ва ҳолда рақобат учун шарт-шaroитларни яратади, моддий-апиёвий, молиявий, ахборот ва бошқа ресурсларга эришувнинг тенг имкониятларини таъминлайди, бунда уларнинг бозорга яқка эгаллигига йўл қўймайди. Давлат ёки бошқа идоралар томонидан ўз ваколатига ёхуд қонун талабларига номувофиқ қарорлар қабул қилинган ва бу хусусий тadbиркор ҳақ ҳуқуқларини чеklangа сабаб бўлган ҳолларда у

бундай ҳужжатлар ҳақиқий эмас, деб эътироф этилишини сўраб судда муурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Давлат идоралари ёхуд уларнинг мансабдор шахслари кўрсатмаларини амалга ошириш ва унинг ҳуқуқларига дахл қилиш натижасида тадбиркорга етказилган зарарлар бу идоралар томонидан қоплашиши керак.

Банк билан хусусий корхона ўртасидаги муносабатлар шартномавий характерга эга. Хусусий корхона миқоз сифатида ўзига кредит ҳисоб китоб ва касса хизматини кўрсатадиган банкни мустақил танлайди.

Банклар кредитнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш борасида миқозларнинг гаровларини, кафолатларини, ишончномаларини ва бошқа шаклдаги мажбуриятларни қабул этади.

Хусусий корхона ва яқка тартибда фаолият кўрсатаётган шахслар "Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси" асосида солиқлар тўлайдилар.

Хусусий корхона ва яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар ўзлари жойлашган жойидан солиқ идораларига ҳар ой ёзма маълумот берадилар.

2.6. Молия саноат гуруҳларини ташкил этишда молия менежменти

Молия-саноат гуруҳи кредит-молия ва инвестиция муассасалари, корхоналар, бошқа муассасалар ва ташкилотларнинг ҳўжалик ассоциацияси бўлиб, фойда олиш мақсадларини кўзлаб маблағларни бирлаштириш асосида фаолият кўрсатади.

Молия ҳўжалик гуруҳларининг ташкил этилиши, фаолияти, қайта тузилиши ва тугатилиши "Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисидаги", "Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги" қонулар ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонулари билан тартибга солинади.

Мулкчилик туридан қатъий назар ҳар қандай ташкилий ҳўқуқий шаклдаги корхоналар, шунингдек, кредит-молия ва бошқа муассасалар, инвестиция муассасалари, ташкилотлари, шу жумладан, хорижий ташкилотлар молия-саноат гуруҳининг иштирокчилари бўла оладилар. Унга кириши мумкин бўлган тижорат банкларининг миқдори чекланмайди.

Бунда уларнинг молия-саноат гуруҳи низомий жамғармасидаги умумий мулки бу жамғарманинг 10 фоизидан ортиб кетмаслиги керак.

Молия-саноат гуруҳлари қуйидаги тартибда шаклланади:

• иштирокчилари томонидан ихтиёрий тартибда ёки гуруҳ иштирокчиларидан бири томонидан сотиб олинадиган бошқа иштирокчилар акциялари пакетини жамлаш йўли билан;

• Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори бўйича;

• Ҳўкуматлараро битимлар асосида ва ҳоказо.

Молия-саноат гуруҳларини ихтиёрий тартибда ёки акциялар пакетларини бирлаштириш асосида қуйидагича шакллантирилади:

◆ гуруҳ иштирокчилари томонидан очик ёки ёпиқ турдаги ҳиссдорлик жамиятларини Ўзбекистон Республикаси қонуларида кўзда тутилган тартибда таъсис этиш;

◆ гуруҳ иштирокчилари томонидан гуруҳга кирувчи корхоналар ва молия кредит муассасаларининг ўз тасарруфида бўлган акциялар пакетларини гуруҳларнинг иштирокчиларидан бирига ишончли бошқарув учун бериб қўйиш;

◆ гуруҳ катнашчиларидан бирининг гуруҳ иштирокчиларига айланувчи бошқа корхоналар, шунингдек, муассасалар ва ташкилотлар акциялари пакетларини сотиб олиши.

Давлатга тегишли акциялар пакетларининг миқдори, давлатга тегишли акциялар пакетини ишончли бошқарувга бериш ёки сотиб олиш, молия саноат гуруҳи шаклланишига олиб келувчи давлат мулки бўлган акциялар пакетининг миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан антимонополия қонуллари талаблари ҳисобга олинган ҳолда белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси қонуллари асосида молия саноат гуруҳини шакллантириш чоғида:

◆ устав фондида давлат мулкининг, шунингдек, жамоат бирлишмалари, хайрия ва бошқа жамоат жамғармалари ва уларнинг корхоналари ҳиссаси 15 фоиздан ортиқ бўлган корхонага акцияларни ишончли бошқарувга бериш ёки акцияларни сотиб олишга;

◆ Молия саноат гуруҳи иштирокчилари томонидан таркибидаги давлат мулки ҳиссаси 50 фоиздан ошадиган маблағларни ихтиёрий бирлаштиришга;

◆ маблағлари таркибида моддий активлар 50 фоиздан кам бўлган хўжалик, ассоциация, шунингдек, холдингларнинг молия саноат гуруҳида иштирокига;

◆ молия саноат гуруҳи иштирокчилари томонидан акцияларга ўзаро кесишган ҳолда эгаллик қилинишига;

◆ гуруҳга кирувчи молия хўжалик муассасалари ёки инвестиция муассасасининг шу гуруҳ иштирокчиси бўлган ҳар қандай корхона акцияларининг 10 фоиздан кўп қисмига эгаллик қилишига ва шу гуруҳ томонидан корхоналарнинг акцияларига курсатилган муассасалар активларининг 10% дан ортигини жойлаштиришга йўл қўйилмайди.

Давлат мулкининг 50 фоиздан зиёд ҳиссаси бўлган давлат корхоналари, ширкат корхоналари, шунингдек, бюджетдан маблағ билан таъминланувчи ташкилотлар ва муассасалар молия саноат гуруҳларида иштирок этиши учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг розилиги ёки унинг топшириғига биноан давлат мулкни тасарруф этишга вакил қилинган идоранинг розилиги талаб қилинади.

Технологик ва иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқ ишлаб чиқариш савдо ва молия корхоналарининг бирлаштирилиши, рақобат бардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун молиявий маблағларнинг инвестицияланиши, сарф-харажатларининг камайтирилиши, шунингдек, ишлаб чиқариш, молиявий ва савдо операцияларини, ахборот, ҳуқуқий, харид ва таъминот

булимларини (айниқса, ташқи фаолиятга нисбатан) сақлаб туриш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишни энгиллаштирилади.

Бунда давлат, табиийки, янги тармоқ ва минтақавий монополилар пайдо бўлишидан ва рақобатчиларнинг ички ҳамда ташқи бозорга чиқишини қийинлашувидан манфаатдор эмас. Шунинг учун у товарлар бозорини якка ўзи эгаллаб олмаган горизонтал интеграциялашган молия-саноат гуруҳларининг вужудга келишини рағбатлантиради.

Молия-саноат гуруҳи иштирокчиларининг манфаатлари қоидага асосан таряқасида давлат манфаатларига асосан тўғри келади. Гуруҳ аъзолари ишлаб чиқариш ва муомала сарф харажатларини камайтириш ҳисобига ўз фаолиятлари самарадорлигини оширадилар. Улар бунга умумий инфраструктурани вужудга келтириш, бошқа шундай гуруҳлар иштирокчилари билан мустақкам алоқалар ўрнатгиш ва бу алоқаларни мунтазам қўллаб қувватлаш орқали эришадилар.

Молия-саноат гуруҳини вужудга келтириш жараёнида иштирокчи корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бу корхоналарнинг ташқи инвесторлари манфаатларини таъминлаш, тўлов қобилиятини мустақкамлаш масалалари туғилиши мумкин. Бу каби муаммоларнинг ҳал этилиши молия-саноат гуруҳларининг ўз доирасида бошқарувнинг оқилона тузилмаси яратилишини ва уларнинг оёққа туришини давлат томонидан қўллаб қувватланишини ҳам кўзда тутади.

Мустақкамлаш учун саволлар:

1. Акциядорлик жамиятларида молиявий ресурслар қандай ташкил топади?
2. Қўшма корхоналарни бошқаришда молиявий менежмент қандай роль ўйнайди?
3. Ижара корхоналарини бошқаришда молиявий менежментнинг тугган ўрни қандай?
4. Хусусий корхоналарни бошқаришда молиявий менежментнинг роли нималарда ифодаланади?
5. Молия-саноат гуруҳлари кимлар томонидан ташкил этилади?

3-БОБ. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯ МАБЛАҒЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА УНИ БОШҚАРИШ

3.1. Тадбиркорлик фаолиятини молия маблағлари билан таъминлаш

Тадбиркорликни молиявий таъминлаш капитални бошқаришни, маблағлар йўналишлари, жойлашини ва улардан фойдаланишни ифода этади. Молиявий менежмент капиталлар бозори билан чамбарчас боғланган.

Капитал бозори мураккаб пул маблағлари оқимини бошқариш механизмидир. Унда пул тўлов воситаси, даромад келтирувчи манба сифатида майдонга чиқади. Капитал бозорида молиявий маблағлар талаб ва таклиф, рақобат асосида тақсимланади.

Капитал бозорлари инвесторлар ва эмитентларнинг манфаатларини иқтисодий самарадорлик мезонлари асосида бирлаштиради. Бозорнинг объекти акциялар ва бошқа қимматли қозғалар бўлиши мумкин. Субъекти эса эмитент ва инвесторлардир. Биз мазкур бобда эмитентлар ва эмиссия жараёнини, инвесторлар ва инвестицион капитални жалб этиш жараёнида тадбиркорлик фаолиятини, жорий ва узоқ муддатларда молиявий маблағлар билан таъминлашни кўриб чиқамиз.

Тадбиркорликнинг мақсади - фойда, ammo уни ҳалол йўл билан топиш лозим. Бу ерда қаллоблик кетмайди. "Бизнес" сўзининг маъноси ҳам пул топиш. Пултопар кишини бизнесмен, дейдилар. Бизнес ишини тўғри юрита билиш муҳим. Бизнес, бу - ўлик, яъни ҳаракатсиз қолган пулни тўплаш эмас, балки пулни ишга солиш. Фақат ҳаракатдаги даромад келтирувчи пулгина тирик бўлиши мумкин. Ҳақиқий бизнес бу бировларни қаллоблик билан алдаш эмас, балки бозор иқтисодиётининг асосий меъёрларига риоя қилган ҳолда иш юритишдир. У товарларни кўшлаб, сифатли ва арзон ишлаб чиқариб, харидорларга етказиб бериш, бозорнинг талаб ва эҳтиёжини қондириб, кишиларнинг ҳожатини чиқариб, уларни рози қилиб, пул топишни бидиради. Пул топишга интилиш аслида табиий ҳодиса, у барча кишиларга ҳосдир. Ишнинг кўзини билган киши пул топади. Бунга салбий қараш тўғри эмас. Шундай экан, ишбилармоннинг молиявий маблағларни ҳаракатта солиш механизмини тушуниб олиш зарур.

3.2. Ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш ва ўзини ўзи молиялаш

Тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш жараёнида молиявий маблағлар таъминоғи биринчи навбатда ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ва ўзини ўзи молиялашга асосланади.

Ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш тадбиркорнинг жорий даврда олинган даромадидан қилинган молиявий харажатларни қоплаб, маълум миқдорда фойда олиб ишлаётганлигини бидиради.

Ўзини ўзи маблағ билан таъминлашни назорат қилиш ишлаб чиқариш ва муомала харажатларининг калькуляцияи сметаси орқали хом ашё, материаллар, ёкилғи, электр энергиялар учун ўрнатилган нормативлар асосида олиб борилади.

Корхона ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш талабларини амалга ошириши учун жорий харажатларни бошқариш ва тартибга солиш талаб этилади.

М.Х.Мескон ва М.Альбертнинг «Менежмент асослари» китобининг 203-бетида харажатларни бошқариш, бу харажатларни қисқартириш эмас, балки даромадларни оширадиган йўналишлар бўйича таъминлаш тадбирларидир, деб кўрсатиб ўтилган. Бу тамойил компаниянинг барча бўлинмаларидаги харажатларни бошқаришни ўз ичига олади.

Фирма ва компания харажатларни бошқариш орқали корхона айланма капиталининг айланишини тезлаштирлади, бу эса корхонани даромадлилик даражасини оширишга олиб келади.

Катта корхоналарнинг пул капиталларини бошқаришда асосий ролни ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш эгаллайди.

Корхона ўзини ўзи молиялаштириш жараёнида ўз маблағлари ҳисобига, агар ўз маблағлари етишмаса, банк кредитидан фойдаланиб, иш олиб боради. Бюджет маблағлари ва юқори ташкилотлар маблағларидан фойдаланмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ўзини ўзи молиялаштиришнинг моҳияти корхонанинг ички имкониятларига асосланган ҳолда ўзини ўзи молиялаштиришдир.

Ўзини ўзи молиялаштириш корхонанинг пул маблағлари фондини стратегик бошқариб, капитални жамғариш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни ташкил этишдир. Ўзини ўзи молиялаштириш корхонанинг юқори даражада капитал жамғариши ва даромадлари оширилишини таъминлайди.

3.3. Молиявий ривожланиш стратегияси

Ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш юқори савиядаги билим ва иш тажрибасини талаб қилади. Катта ва ўрта корхоналарнинг молиявий стратегияси — бу юқори даражада ўзини ўзи молиялашдир. Компания ўзини ўзи молиялашида молиявий маблағларнинг жамғарилиши юқори даражада фойда олишга қаратилган бўлади.

Стратегик молиявий менежментнинг ўзига хос хусусияти ва мезони доимий равишда жамғаришни таъминлашдан иборатдир.

Стратегик молиявий менежментнинг асосий элементи унинг ўзгарувчанлиги ва мослашувчанлигидир. Фирмалар стратегик ривожланишни белгилашда самара бермайдиган ишларни молиялаштириш билан шуғулланмайдилар.

Стратегик молиявий менежмент воситасида самарали ривожланишга иккита асосий: ички ва ташқи йўл билан эришиш мумкин. Ички йўл корхонанинг ўз тажрибаси ва имкониятларига суянади. Ташқи йўл эса бу самарали ишлайётган бошқа корхоналар ютуқ ва тажрибаларининг корхона ишига жорий этилишидир.

Молиявий менежмент молиявий қўйилмаларга, молиялаштириш жараёни ва юқори фойда олишга табақалаштирилган ҳолда ёндошади. Капитал ҳаракатини олиб бориш жараёнида корхона молиявий барқарорлигини таъминлаш, тўлов қобилиятини яхшилаш ва банкротликнинг олдини олишга ҳаракат қилиш лозим. Молиявий менежмент стратегиясининг мақсади доимий ва узоқ йиллар давомида фойда олишдир.

3.4. Тадбиркорлик фаолиятида молиявий менежмент

Молиявий менежмент тадбиркорлик тузилмаси фаолиятини тўлалитиш ёки алоҳида қисмини молиявий жиҳатдан бошқаради. Тадбиркорлик тузилмаси тадбиркорлик фаолиятининг юридик шакли бўлиб, ўз номидан тадбиркорлик билан шуғулланади, ҳужалик фаолиятини юритиш натижасида фойда олади.

Тадбиркорлик тузилмаси учун:

- ◆ маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва хизматлар кўрсатиш;
- ◆ ўз капитални жойлаштириш;
- ◆ узоқ муддат давомида ўз капиталдан ва унга тенглаштирилган капиталдан фойдаланиш;
- ◆ ўз иқтисодий фаолияти бўйича мажбуриятлар олиш, шартномалар, битимлар тузиш;
- ◆ ташқи иқтисодий фаолиятда иштирок этиш;
- ◆ ишлаб чиқариш дастурини ташкил этиш ва ўзининг ишлаб чиқарётган маҳсулоти бўйича сотувчи ва истеъмолчилар билан алоқалар боғлаш;
- ◆ баҳони шакллантириш;
- ◆ иш ҳақи фондиди белгилал ва тартибга солиш, ходимларни рағбатлантириш ваби тадбирларни олиб бориш ҳолат зарур.

Тадбиркорлик тузилмаси ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш ва ўзини ўзи молиялаштириш системасидир. У узоқ муддат давомида зарарга ич рентабеллиги паст ҳолда ишлай олмайди. Агар компания ичидаги айрим цех ёки бўлинмаларда молиявий аҳвол ёмон бўлса, уни қисқа муддатлар ичида тuzатиб олиш лозим.

Тадбиркорлик тузилмаси кенгайиб борса, бошқарувни логоналаштиришга ва компанияда вертикал интеграцияни жорий этишга тўри келади. Вертикал интеграцияда молиявий ресурслар ягона дастур асосида марказлаштирилган ҳолда тақсимланади.

Молиявий менежернинг малакаси, корхона фаолиятининг ички ва ташқи шароитларидаги ўзгаришларни тез пайқай олиши муҳим аҳамиятга эга. Жамиятдаги соғлом муҳит ҳам молиявий менежмент самарадорлигини оширади.

Тадбиркорлик жараёнида молиявий менежер пул ресурслари фондиди ташкил этиш ва пул оборотини тартибга солишда маълумотлар базасини доимий равишда ўзгартириб туриши лозимдир. Бундан ташқари доимий равишда иқтисодий қонунийликнинг ўзгаришини ҳам ҳисобга олиш керак (солиқ соҳасида, тўлов, ҳисоб китоблар, кредит, баҳо ва бошқалар).

Молиявий менежмент, бир томондан, юқори рақобат позициясини яратишга ҳаракат қилади, иккинчи томондан эса юқори рақобат позициясига таяниб, юқори фойдага эришишга, корхона молиявий аҳволини янада яхшилашга интилади. Юқори рақобат позицияси стратегик мақсадларга, яъни фирмани молиялаштириш манбаларини таъминлашга, молия бозорига алоҳида ўрни эгаллашга, кредит олишга, қўнимча акция ва облигациялар чиқаришга имконият яратади.

Тадбиркор ва менежернинг стратегик мақсади ишлаб чиқариш ва истеъмолни рағбатлантиришдан иборатдир. Мақсадга эришиш воситалари молиявий маблағларни тақсимлаш ва фойдаланиш, пул капиталнинг жамғарилиши ва инвестицион қўйилмаларнинг қўйилишидир.

Мустақамлаш учун саволлар:

1. Тадбиркорлик нима? У ким томонидан маблағ билан таъминланади?
2. Ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш нима?
3. Ўзини ўзи молиялаштириш нима?
4. Молиявий ривожланиш стратегияси нима?
5. Тадбиркорлик фаолиятида молиявий менежментнинг туган ўрни нималарда ифодаланади?

4-БОБ. ДАВЛАТНИНГ МОЛИЯ ВА БЮДЖЕТ СИЁСАТИ

4.1. Давлатнинг молия сиёсати

Молия сиёсатининг мазмуни кўп қиррали бўлиб, у ўз ичига қуйидагиларни олади:

- молия ривожланишининг илмий жиҳатдан асосланган концепцияларини ишлаб чиқиш, молия сиёсати, иқтисодий қонунларнинг талабларини ўрганиш, иқтисодий ривожланиш даражасини ҳар томонлама таҳлил этиш, ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш истиқболларини белгилаш, шунингдек, аҳолининг эҳтиёжларини ўрганиш;

- жорий даврда ҳамда истиқболда молиядан фойдаланишнинг асосий йўналишларини аниқлаш, бунда иқтисодий сиёсатда кўзда тутилган вазифаларни ҳал этиш учун молиявий ресурсларнинг ўсиши, ички ва халқаро омиллари ҳисобга олиш;

- қўйилган вазифаларнинг бажарилиши учун амалий ҳаракатлар дастурини ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Юқоридаги бўғинларнинг бирлиги молия сиёсатининг мазмунини ташкил этади.

Бажариладиган вазифаларнинг характери ҳамда давомийлигидан келиб чиқиб, молия сиёсати молия стратегияси ва тактикасига бўлинади.

Молия стратегияси йирик ҳажмдаги вазифаларни ҳал этишни кўзда тутувчи молиявий сиёсатнинг узок муддатли йўлидир. Уни ҳаётга тадбиқ этишда молияни ривожлантиришнинг асосий жиҳатлари, истиқболлари белгиланади, улардан фойдаланиш концепциялари шакллантирилади. Молиявий муносабатларни ташкил этиш тамойиллари кўзда тутилади.

Молия тактикаси жамият ривожланишнинг муайян босқичида молиявий алоқаларни ташкил этиш усулларини тезкор амалга оширишга йўналтирилган.

Молия тактикаси иқтисодий шароитлар, ижтимоий омилларга мослашувчи бўлиши лозим.

Молиявий сиёсатнинг стратегияси ва тактикаси бир-бири билан узвий боғлиқдир. Стратегия тактик вазифаларни ечишда муҳим имкониятлар яратади. Тактика эса молия стратегиясида кўзда тутилган вазифаларни ўз вақтида, камроқ харажатлар билан ҳамда қисқа муддатларда ҳал этишга таъсир этади.

Молия сиёсати иқтисодий муносабатлардан туғилади. Бошқа томондан қарайдиган бўлсак, молия сиёсати ўзига хос мустақилликка эга. Жамият бу сиёсатни ишлаб чиқиши ва ҳаётга тадбиқ этиши зарур. Бу эса иқтисодиётга фаол таъсир кўрсатиш имконини беради.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши шароитида молиявий тадбирлар жамият аъзоларининг турмуш даражасини яхшилаш, ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилади.

Молиявий сиёсатнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётга ижобий таъсири унинг қай даражада чуқур илмий асосланишига боғлиқ. Фақат илмий ёндашувгина объектив иқтисодий муносабатларни ўрганишга кафолат бўлиб ҳисобланади. Хўжалик юритиш тажрибаси шуни кўрсатадики, молиявий сиёсатнинг иқтисоддан ажралиб қолиши жиддий иқтисодий қийинчиликларни келтириб чиқарган.

Молиявий сиёсатни амалга ошириш конкрет тарихий шароитни эътиборга олиш лозимлигини кўрсатади. Улар ички ва ташқи вазифаларни, давлатнинг реал иқтисодий ва молиявий имкониятларини ҳисобга олиши лозим.

Молиявий сиёсат иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмидир. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги бу сиёсатни амалга оширувчи муҳим орган бўлиб, бунга бошқа органлар (Давлат солиқ қўмитаси, Марказий банк) ҳам қўмақлашадилар.

Молиявий сиёсатнинг мақсади жамиятнинг ривожланиши учун зарур бўлган молиявий ресурсларни ташкил этишдан иборат. Бунга мувофиқ равишда молиявий сиёсат тадбиркорлик фаолиятини фаоллаштиришга зарур шартлар яратади. Молиявий сиёсатни амалга ошириш жараёнида юқоридаги вазифаларни муваффақиятли бажаришни таъминловчи молия механизми ишга солинади.

Илмий асосланган молия сиёсатининг унинг тўғри ва муваффақиятли амалга оширилиши ижобий натижаларга олиб келади. Молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида халқнинг моддий ва маънавий турмуш даражаси яхшиланади, аҳолининг солиқ тўловларини тартибга солиш кўзда тутилади.

Шунингдек, молия сиёсати мамлакатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорликни мустаҳкамлаш, қўшма корхоналар барпо қилиш тадбирларини амалга ошириш имконини беради.

Ҳозирги босқичда молия сиёсатининг асосий хусусияти мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини таъминлайдиган молиявий чора-тадбирларнинг замонавий усулларини қўллашдан иборатдир.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар даврида молиявий барқарорликка эришишнинг асосий мезонлари қуйидагилардан иборатдир:

♦ агар ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши таркибий ўзгаришлар ва ишлаб чиқаришни техникавий қайта қуроллантириш билан боғлиқ бўлмаса, унинг камайишига йўл қўймаслик;

♦ устивор тармоқларда ишлаб чиқаришни юксалтириш учун қулай шароитларни вужудга келтириш, ишлаб чиқариш фаолиятини рағбатлантиришга қўмақлашиш. Ўз ишлаб чиқаришини қўллаб-қувватламасдан ва ресурслардан фойдаланиш эвазига иқтиодиётни ичидан ривожлантирмасдан туриб, молиявий ҳамда ижтимоий барқарорликка умид боғлаш мумкин эмас;

♦ давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳолининг барқарорлигини мумкин бўлган доирада таъминлаш;

♦ пулнинг қадрсизланиши жараёнларини тўхтатиб қолиш. Пулнинг қадрсизланишига қарши таъсирчан чоралар кўриш йўли билан миқлий

валютанинг мустақамланишига эришиш, узоқ муддатга мулкжалланган инвестицияларни, ички бозорни жонлантириш, аҳоли турмуш даражасининг барқарорлигини сақлаш;

❖ тўлов баланси ва давлат валюта резервлари ҳолатини яхшилаш учун барча мавжуд имкониятлардан фойдаланиш ва шунинг негизида Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий муносабатларда тутган ўрнини мустақамлаш;

❖ солиқ сиёсатини такомиллаштириш иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва молиявий аҳволни мустақамлашга оид муаммоларни ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шариоитида солиқлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолади;

❖ иқтисодиётни таркибий жиҳатдан такомиллаштирили, хом ашё етказиб беришдан пиروвард тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш ҳамда унинг сифатини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш, рақобатбардошлигини таъминлаш ва ҳоказо.

Бу вазифаларни амалга ошириш учун эса қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

❖ ихтиёримиздаги мулк ўзининг ҳуқуқий хўжайинига эга бўлиши ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратиш;

❖ кўп қиррали иқтисодиётни ва рағбатлантирувчи рақобатчилик муҳитини яратиш.

4.2. Бюджет сиёсати

Давлат бюджети давлат молияси тизимида марказий ўринни эгаллайди. Бюджет тизими мураккаб механизм бўлиб, муайян мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий тизими, шунингдек, давлат қурилишини акс эттиради. Мазкур тизим муайян давлатни тавсифлайдиган ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа хусусиятларнинг бутун мажмуи асосида шаклланади.

Мамлакат бюджетининг таркиби, аввало, давлат қурилишига боғлиқдир. Ўзбекистон давлат бюджет тизими республика бюджети ва маҳаллий бюджетга бўлинади.

Давлат бюджети пул ресурсларини марказлаштирилган фонди бўлиб, уни мамлакат ҳукумати давлат аппарати ва қуроли кучларини тутиб туриш, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий функцияларни бажариш учун тасарруф этади. Ҳозирги шарт-шариоитда бюджет иқтисодиётни тартибга солиш, хўжалик конъюктурасига таъсир кўрсатиш ва бошқа чора-тадбирларни амалга оширишнинг қудратли воситаси ҳамдир.

Ҳозирги давлат бюджети унинг хилма хил функцияларини акс эттирадиган мураккаб, кўп кўринишли ҳужжати ҳисобланади. Аввало, бюджетда давлат харажатлари ва даромадлари тартиби ўз аксини топади. Харажатлар бюджет маблағлари сарфлашишининг йўналишлари ва мақсадларини кўрсатади. Ўз таркибига кўра бюджетнинг харажат моддалари қуйидагиларга бўлинади: давлатни бошқариш харажатлари; ҳарбий харажатлар; ижтимоий-иқтисодий харажатлар; давлатнинг хўжалик

қурилиши харажатлари; ташки иқтисодий фаолиятни амалга ошириш харажатлари ва ҳоказо.

Давлат функцияларининг кенгайиши давлат харажатлари миқёсининг тез суръатлар билан кенгайишига олиб келади. Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш секторлари фаолияти учун энг қулай шарг-шароитларни яратиб билан боғлиқ харажатлар давлат харажатларининг энг муҳим моддалари қаторига киради. Ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этишга доир, биринчи навбатда, таълим ва соғлиқни сақлаш харажатлари ҳам борган сари кўпроқ ўрин эгалламоқда.

Маҳаллий бюджетлар давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Уларнинг харажатлари ҳисобига коммунал мулк объектлари, йўллар, мактаблар қурилиши, алоқа воситаларини ривожлантириш, шунингдек, уй жой қурилиши пул билан таъминланади. Маҳаллий ҳокимият органлари бюджетдан маҳаллий маъмуриятни, шунингдек, маҳаллий бюджет ҳисобига пул билан таъминланадиган бошқа бюджет муассасаларини тутиб туриш учун фойдаланадилар.

Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети асосан солиқлар ва йиғимлар ёрдамида туланадиган ҳамда давлат томонидан унинг функциялари ва вазифаларини амалга ошириш учун ишлатиладиган пул маблағларининг марказлаштирилган фондидир. У қонун кучига эга бўлиб, Республика Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади.

Давлатнинг иқтисодий сиёсатини ҳаётга тадбиқ этишнинг асосий воситаларидан бири бўлган бюджет тизими Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети фаолиятининг ташкилий шакли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси бюджети бир бутундир, яъни бюджет тизими барча бўғинлари давлатнинг ягона бюджетига кирадиган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманлар бюджетларининг узвий бирлигини билдиради. Бюджет бирлигини Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тизимининг яхлитлиги белгилаб беради.

Бюджетнинг яхлитлиги бюджетга доир прогнозлашлар услубияти ва ташкил этилиши бир бутунлигини кафолатлайди.

Бюджетнинг яхлитлиги туфайли республика (давлат) ўз тасарруфига пул ресурсларининг ягона марказлаштирилган фондига олади.

Республика бюджет тизимининг яхлитлиги ва бир бутунлиги қонун томонидан мустаҳкамлаб қўйилган, унда қуйи бюджетларнинг юқори бўғинга кириши кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг етакчи бўғини умум республика бюджетидир. У умумдавлат тусидаги ва умумжамиyat эҳтиёжларини ифодалайдиган тадбирларни молиялаш учун умумдавлат ресурслари бир қисмини бевосита давлат ҳокимиятининг олий ижроия ва фармойиш бериш органи - Ўзбекистон Республикаси ҳукумати тасарруфидан марказлаштиришни таъминлайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида бюджет сиёсатининг энг муҳим вазифаси иқтисодиётни бюджет камомadini чеклаш ҳисобига барқарорлаштириш вазифаларини ҳал этишдан иборат. Шу орқали иқтисодий фаолиятни жонлантиришни рағбатлантириш, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган жорий харажатларга маблағ ажратиш билан камомад ўртасида энг муқобил мутаносиблик таъминланади. Қундалик истеъмол учун ва

иқтисодийни қайта қуриш учун зарур бўлган давлат харажатларини кескин қисқартириш ёрдамидагина бюджетдаги мувозанатни сақлаш йўлидаги уриниш иқтисодий аҳволнинг мушкуллашувига ва ислохотлар жараёнини чуқуриб кетишига олиб келади.

Бюджет сиёсатини олиб боришда солиқ тизими иқтисодий ислохот мақсадларига энг кўп даражада мувофиқ келиши лозим.

Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришга, моддий, хомашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир.

Солиқ тизими аниқ мақсадларга қаратилган молиявий сиёсат билан биргаликда, ялпи миллий маҳсулотнинг бир қисmini қайта тақсимлашда ва шу тарзда иқтисодий тузилишини ўзгартиришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кафолатини таъминлашда бевосита иштирок этади.

Бюджетларни шакллантириш манбалари бўлган умумдавлат солиқлари билан маҳаллий солиқлар ўртасида аниқ чегара ўтказиш солиқ тизимини такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналишидир. Давлат бюджети даромадларининг катта қисmini жойларга берили, маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлаш долзарб масаладир. Бу мизтақаялар мустақиллигини ошириш, уларнинг ташаббускорлигини, бюджетнинг ижросидан манфаатдорлиги ва бу борадаги масъулиятини ошириш имконини беради. Бундан ташқари маҳаллий бюджетларга тушумларнинг янги манбаларини қидириб топиш рағбатлантирилади, жойларда бюджет интизоми мустаҳкамланади.

Шу тартика солиқ тизимини ислох қилиш иқтисодийни барқарорлантиришнинг, ишлаб чиқариш ва меҳнат фаолиятини кучайтиришнинг қудратли омилларини вужудга келтиради.

Бюджетдаги мутаносиблигини кучайтириш мақсадида солиқ сиёсатини такомиллаштириш билан бир қаторда, корхоналарнинг молия интизомини мустаҳкамлаш, тўлов оборотини бир меъёрга келтириш, тўловсизликнинг, дебитор ва кредитор қарзларнинг салбий оқибатларини тугатиш энг асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Пул кредит сиёсати соҳасидаги ислохотлардан кўзланган асосий мақсад пулнинг қадрсизланишини изчиллик билан камайтириш, ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги учун шарт-шароит яратиш йўли билан инқирозни бартараф этиш ва миллий иқтисодийни соғломлаштириш учун зарур замин яратишдан иборатдир.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Давлатнинг молия сиёсати нима?
2. Ҳозирги шароитда молиявий сиёсатнинг асосий йўналишлари қандан соҳаларни ривожлантиришга қаратилган?
3. Бюджет сиёсати нима?
4. Бюджет даромадлари қандай маблағлар ҳисобига ташкил этилади?
5. Ҳозирги шароитда бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари нималардан иборат?

5-БОБ. ЖАМҒАРМАЛАР, ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ЭМИССИЯСИ

5.1. Жамғармалар ва инвестициялар ҳақида тушунча

Инвестицияни олиб боришдан мақсад капитални жойлаштириш ва ундан фойда олишдир. Жамғарма инвестициянинг манбаи сифатида хизмат қилади. Куйидаги жадвал ёрдамида инвестиция ва жамғарманинг алоқадорлигини кўриб чиқамиз.

Жадвалда ифодаланганидек, иқтисодиёт субъектлари даромадларининг бир қисми жамғармага айланади. Жамғармалар эса инвестицияларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Инвестиция воситасида ишлаб чиқариш кенгайтирилади, техник ва технологик жиҳатдан такомиллаштирилади. Инвестиция тadbirkorлик фаолиятининг моддий иқтисодий негизидир. Инвестиция самараси, бир томондан, тadbirkorлик фаолиятининг иқтисодий натижаларида, қиймат кўринишида ифодаланса, иккинчи томондан, инвестициянинг қанча муддатда ўзини оқлаши мумкинлиги унинг самарадорлигини вақт бирлиги орқали ифодалайди.

Инвестиция тушунчаси мазмунини капитал қўйилмалар тушунчасига нисбатан кенгроқдир.

Асосий фондларни янгилашга ва кенгайтиришга сарф этиладиган маблағларга капитал қўйилмалар, деб аталади. Инвестиция пул, молиявий маблағлар демакдир. У материаллар, меҳнат ресурслари сотиб олиш ва реал капитал ишлаб чиқаришни кенгайтириш, модернизация ва реконструкциялашга йўналтирилади.

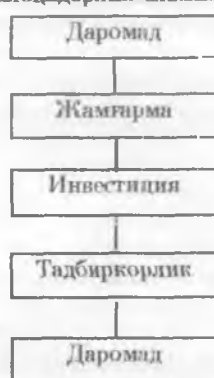
Инвестиция қўйиш объектлари капитал қўйилмалар объектларига нисбатан анча кенгроқдир. Капитал қўйилмалар объектига асосий фондлар кирса, инвестиция объектларига айланма маблағлар, акция, облигация ва бошқа молиявий объектлар, шунингдек, мулклардан фойдаланиш ва эгалик қилиш ҳуқуқлари, илмий-техника маҳсулотлари, ноу-хау, кадрлар тайёрлаш кабилар қиради.

Инвестициялар қўйиладиган объектларга қараб, реал, молиявий ва интеллектуал инвестицияларга бўлинади.

Асосий фондлар ва айланма маблағларга инвесторлар қўядиган барча турдаги маблағлар реал инвестиция деб аталади.

Ҳозир Республикамиз миллий иқтисодиётини тарқибий қайта қуриш учун янги техника, технология ва катта ҳажмдаги қурилиш ишларини амалга

5-жадвал
Инвестиция ва жамғармаларнинг
бир-бирлари билан
алоқадорлик схемаси

ошириш зарурлиги сабабли реал инвестицияларга эҳтиёж жуда каттадир. Бу эҳтиёжни қондиришнинг асосий йўналишларидан бири корхоналар инвестицион фаолиятини рағбатлантириш ҳисобланади.

Акция, облигация ва бошқа турдаги қимматбаҳо қоғозларга инвесторлар қўядиган барча турдаги маблағларга молиявий инвестиция дейилади.

Республикамызда молиявий бозор энди шаклланиб, ривожланаётганлиги сабабли молиявий инвестициялар қўйиш яхши ривожланмаганлиги кўриниб турибди. Инфляция туфайли корхоналар ва фуқароларнинг қимматбаҳо қоғозлар билан фаол муомала қилишга кучли интилишлари йўқ. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни чуқурлаштириш, антимонопол қонушларнинг амал қилиниши кучайтириш, эркин тадбиркорлик йўлидаги барча тўсиқларни олиб ташлаш ёрдамида молиявий бозорни ривожлантириш натижасида молиявий инвестициялар фаоллашади. Бу орқали вақтинчалик бўш бўлган молиявий ресурслар соҳалар, тармоқлар, ҳуқуқий ва жисмоний шахслардан зарур соҳаларга оқа бошлайди. Оқибатда эса бутун иқтисодиётда умумий инвестицион фаолият ривожланади.

Жаҳоннинг кўпчилик мамлакатларида илмий техник тараққиёт жадаллашган ҳозирги даврда интеллектуал потенциал иқтисодиётнинг энг фаол элементи бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда бизнинг мамлакатда ҳам кадрлар тайёрлаш, илмий-тадқиқот ва умумий таълим соҳаларига сарфланаётган инвестициялар оқиб бормоқда.

Интеллектуал инвестиция кадрлар тайёрлаш, илмий тадқиқот, таълим ва бошқа интеллектуал потенциал соҳаларига инвесторлар қўядиган барча турдаги маблағлардир.

Инвестициялар ички ва ташқи ҳамда чет эл инвестицияларига ҳам бўлинади. Республикамызга чет эл инвестицияларини киритиш иқтисодиётни соғломлаштириш, ижтимоий кескинликни бартараф этиш, миллий иқтисодиётни тартибга солиш, қайта қуриш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни ўстирган ҳолда экспорт имкониятини ошириш муаммоларини ҳал этишга катта ёрдам беради.

5.2. Давлат инвестициялари ва хусусий инвестициялар

Давлат инвестициялари ва хусусий инвестициялар ҳар бири ўзига хос муаммоларни ҳал этади. Уларнинг йўналишлари, ташкил этилиши ва бошқариш тартиби ўзаро фарқ қилади.

Хусусий инвестиция мулкдорнинг ўз маблағлари ҳисобига ва жалб этилган маблағлар ҳисобига амалга оширилади. Хусусий инвестициялаш жараёнини тадбиркор ёки молиявий менежер бошқаради.

Давлат инвестициясини ташкил этишнинг асосий манбалари бюджет маблағлари ва узоқ муддатли кредит ҳисобланади. Давлат инвестициялари бюджетдан ташқари фондларни тузиш орқали ҳам амалга оширилади. Бу фондлар узоқ муддатли қўйилмаларни молиялаштиришга, истеъмол фонди ва жамғармага йўналтирилади.

Инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш механизмида инвестицион компанияларни ривожлантирилиши мақсадга мувофиқдир.

Давлат бюджетидан инвестициялар учун маблағларнинг кўп ажратилиши ўз навбатида давлат харажатларининг кўпайишига олиб келади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки йилларда бюджет камомати юқорилиги тўғрисида инвестиция учун маблағлар оз миқдорда ажратилди. Инвестиция учун маблағларнинг камайиши тўғрисида янги капитал қўйилмалар олиб борилиши камайдди, маҳсулот ишлаб чиқариш камайдди ва ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш ёмонлашади.

6 жадвал

Инвестицион потенциалга эга субъектлар

Инвестиция фаолиятини бошқариш давлат ва йирик банклар аралашувини ҳам тақозо этади. Тадбиркорни жамият миқёсидаги муаммолар (ишсизлик, товарлар ортиқчаллиги ёки етишмовчилиги) қизиқтирмайди. Давлат мамлакат ичида ишсизликни йўқотиш, ҳеч бўлмаса камайтириш

учун янги иш жойларини яратиш мақсадида капитал қўйилмаларни қўпайтиришга интилади. Давлат билан тадбиркорнинг инвестиция сиёсати бандлигини таъминлашдагина эмас, балки атроф-муҳитни муҳофаза қилишда ҳам фарқланиши мумкин.

Давлатнинг инвестиция сиёсатида икки хил натижавий йўналиш мавжуд бўлиб, биринчиси, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг моддий асосини ташкил қилувчи ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўлса, иккинчиси, вақтинча иқтисодий жиҳатдан самарасиз, лекин жамият ҳаёти учун зарур бўлган номоддий соҳаларга маблағ сарфлашдир.

Эркин бозор иқтисодиётида давлат юксак мақсадларни кўзлаб юқори инвестиция фаоллигини таъминлашга ҳаракат қилади.

Инвестиция фаоллиги макро ва микро даражаларни қамраб олади. Макро даража деганда, давлат миқёсида амалга ошириладиган лойиҳалар, масалан, темир йўл ва магистрал йўллар (шоссе), давлат аҳамиятга эга бўлган корхоналарни қуриш учун капитал маблағ сарфлаш тушунилади. Бунда даромадга нисбатан пассив жамғариш бўлади.

Микродаражадаги инвестиция, алоҳида оилаларнинг бюджетлари, даромадларининг бир қисмини жамғаришга ва ишлаб чиқаришга сармоя сифатида йўналтиришни билдиради. У алоҳида шахсларнинг истеъмолга ва жамғаришга мойилликларига боғлиқ бўлади.

Қуйидаги жадвалда инвестицион потенциалга эга субъектлар кўрсатиб берилган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида инвесторлар орасида етакчи ва асосий ролни давлат органлари эгаллайди. Хусусий сектордаги капиталнинг жамғарилиши ҳозирги кунда бюджетдан молиялаштириш ва кредит ташкилотлардан молиялаштириш билан рақобатлаша олмайдди. Чунки хусусий сектор секин асталик билан энди шаклланиб бормоқда. Ҳозирги кунда молия-кредит институтлари кенгайиб, бу ерга аҳолининг жамғармалари йиғилмоқда.

Иқтисодиётни қайта қуриш шароитида инвестицияларнинг бир қисми акциядорлик корхоналарини ривожлантиришга йўналтирилмоқда. Капитал қўйилмаларга маблағларни жалб этишда муомаллага қимматли қоғозларни чиқариш муҳим аҳамият касб этмоқда.

5.3. Инвестиция портфели

Корхона маблағлари инвестицияланган қимматли қоғозлар йиғиндиси инвестиция портфели, деб аталади. Инвестиция портфелини шакллантиришда қуйидаги тамойилларга риоя қилинади: хавфсизлик (таваккалчиликни камайтириш), даромадлилик, ликвидлик ва қўйилмаларнинг ўсишига эришиш. Бу тамойиллар муайян даражада бир бирига нисбатан муқобил характерда бўлади. Масалан, даромадлиликни оширишга интилиш таваккалчиликни кучайтиради, яъни инвестиция қийматини бой бериш хавфининг ортисига олиб келади. Юқори ликвидликка эга бўлган қимматли қоғозлар ҳамма вақт ҳам юқори даромад келтирмайди. Давлат қимматли қоғозларининг ликвидлик даражаси юқори, таваккалчилик паст, лекин корхоналар қимматли қоғозларига нисбатан пастроқ даромад келтиради.

Янги ташкил топган, инновацион характердаги (фан-техниканинг янги йўналишларига асосланган) корхоналар акцияларига даромадлар паст даражада кафолатланади, лекин капиталнинг келажакда ўсиши нуқтаи-назаридан улар истиқболли ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилган барча тамоийиларга муҳим даражада риоя этилишига эришилган инвестицион портфель мувозанатли портфель дейилади. Таниқли ва ишончли фирмаларнинг қимматли қоғозларидан шаклланган портфель консерватив портфель бўлади. Агрессив портфель ликвидлиги юқори бўлмаган, хатар даражаси кучли, лекин келажакда тез юксалиши кутилаётган компаниялар қимматли қоғозларидан ташкил топади.

Инвестицион портфель ўз таркибига киска муддатли қимматли қоғозларни ҳам, акциялар ва облигацияларни ҳам олиши мумкин.

Инвестицион портфелни шакллантириш усуллари кўп. Улардан энг обрўлиси Уильям Шарп ва Гарри Марковицларнинг инвестицион портфель назариясидир. Бу назариянинг қоидалари қуйидагича:

- ◆ инвестициялар активлар турлари бўйича тўғри тақсимланиши лозим;
- ◆ муайян турдаги қимматли қоғозга инвестиция таваккалчилиги фойданинг кутилаётган даражадан фарқланиши эҳтимоли билан белгиланади;
- ◆ инвестицион портфелнинг умумий даромадлилиги ва хатарини унинг таркибини ўзгартириш орқали ўзгартириш мумкин;
- ◆ инвестицион портфелни шакллантиришда назарда тутилаётган барча мўлжаллар ва мезонлар эҳтимолий характерда.

Портфелнинг бир неча турлари мавжуд:

- ◆ ўсиш портфели – нархи тез ўсаётган қимматбаҳо қоғозлар тўплами;
- ◆ даромад портфели - юқори ва қатъий жорий даромадни таъминловчи қимматбаҳо қоғозлар тўплами;
- ◆ хатарли сармоя портфели - янги, "ёш" ва агрессив корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозлар тўплами;
- ◆ махсус (ихтисослашган) портфель қимматбаҳо қоғозларнинг айрим гуруҳларинигина ўз ичига олади;
- ◆ балансдаги ёки аралаш портфель - турли хилдаги қимматбаҳо қоғозлар тўплами.

Портфелни шакллантиришдаги асосий мақсад таваккалчилик билан даромаднинг инвестор учун оптимал нисбатига эришиш ҳисобланади.

Оптималлик иложи борича хатар ҳисобига йўқотишларни камайитириш ва энг юқори даромадлилик билан характерланади. Хатарни минималлаштиришга қўлинча, диверсификация, яъни хилма хил фонд қийматликларини сотиб олиш ҳисобига эришилади. Бир турдаги қимматбаҳо қоғоздан олинган паст даромад бошқа турдаги қимматбаҳо қоғоздан олинган юқори даромад ҳисобига қопланади.

Портфелни ташкил қилишда сармоядор қуйидаги мақсадларга эътибор бериши лозим:

1. Портфелдан даромадни максималлаштириш мақсади;
2. Портфелга кирган қимматли қоғозларни курс бўйича баҳосининг оширишга мўлжалланган мақсадлар.

3. Ўзи учун мақбул бўлган таркибдаги хатар ва даромадлиги даражаси бўйича салмоғини аниқлаш.

Портфелни назарий ва амалий бошқаришда анъанавий ва замонавий ёндашиш мавжуд:

1. Анъанавий ёндашиш фундаментал ва техник таҳлилга асосланган. У кўпроқ қоғозларни тармоқлар бўйича кенг доирада сотиб олишга мўлжалланади.

2. Портфелларни замонавий бошқариш назарияси статистик ва математик усуллардан фойдаланишни назарда тутади. Унинг ўзига хос хусусияти бозор таваккалчилиги ва даромадлиги орасидаги боғланиш оптималлик мезони орқали аниқланади. Бунда компьютер техникаси ва математик ҳисоблаш усуллари ишга солинади.

Портфеллар стратегияси молиявий менежмент стратегиясининг ажралмас қисмини ташкил қилади. Портфеллар стратегиясининг вазифаси ташқи инвестицион структурадан самарали фойдаланишга шароит яратиш.

Портфеллар стратегияси корхона ва тижорат ташкилотидаги молиявий менежмент стратегиясига бўйсундирилади.

5.4. Қимматли қоғозлар эмиссияси

Тадбиркорликни молиявий маблағ билан таъминлаш ва қимматли қоғозлар бозорида иштирок этишда асосий вазифалардан бири акциядорлик жамиятининг эмиссион фаолиятини ташкил этишдир.

Қимматли қоғозларнинг эмитентлари бўлиб юридик шахслар, шу жумладан, давлат органлари ва маҳаллий органлар майдонга чиқадилар. Эмитент ўз зиммасига қимматли қоғозлар бўйича муайян мажбуриятларни олади.

Қимматли қоғозлар бозорининг иштирокчилари эмитентлар, инвесторлар, инвестиция институтлари ва банклардир. Улар қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олишда молиявий воситачи вазифасини бажаради.

Эмиссион жараён бир қанча бир-бирига боғланган босқичлардан иборат:

- ❖ дастлабки эмиссия;
- ❖ қимматли қоғозлар муомаласини ташкил этиш ва дивидендлар (даромадлар) тўлаш;
- ❖ муомаладан қимматли қоғозларни олиш.

Акциядорлик жамияти акцияларини таъсисчилар ўртасида бирламчи жойлаштириш, устав капитали кўпайишида қўшимча акциялар жойлаштирилиши, облигацияларни бирламчи жойлаштирилиш дастлабки эмиссиянинг мазмунини ташкил этади. Дастлабки эмиссия жараёни ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ❖ эмитентлар томонидан қимматли қоғозлар чиқариш тўғрисидаги қарорнинг қабул қилиниши;
- ❖ қимматли қоғозлар чиқариш бўйича эмиссия проспектини тайёрлаш ва тасдиқлаш;
- ❖ қимматли қоғозлар чиқарилишининг рўйхатга олиниши;

- ❖ қимматли қоғозлар эмиссия ҳажми обунасининг эълон қилиниши;
- ❖ қимматли қоғозларнинг жойлаштирилиши.

Қимматли қоғозларни ёпиқ усулда жойлаштирилиши қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- ❖ қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисида қарор қабул қилиниши;
- ❖ қимматли қоғозларнинг рўйхатта олиниши;
- ❖ қимматли қоғозларнинг жойлаштирилиши.

Давлатнинг жаҳон амалиётида қабул қилинган давлат қимматли қоғозлари жумласига қуйидагилар киради:

1. Хазина векселлари - қисқа муддатли давлат қарз мажбуриятлари бўлиб, одатда, чиқарилган вақтдан бошлаб бир йил мобайнида сўндирилади ва дисконт тарзда, яъни сўндириладиган номиналидан паст нархда сотилади.

2. Ўрта муддатли хазина векселлари - хазина банклари бир йилдан беш йилгача муддатда сўндириладиган мажбуриятлари. Булар белгиланган фойз тўлаш шарти билан чиқарилади.

3. Узоқ муддатли хазина мажбуриятлари ўн йил ва ундан ортиқ муддатда сўндирилади. Улар бўйича купон фойзлари тўлаб борилади. Бундай давлат қимматли қоғозларининг эгаларига муддат тугаганидан сўнг уларнинг қийматини нақд пул билан берилади ёки бошқа қимматли қоғозларга қайта молиялаш мумкин.

4. Давлат (хазина) облигациялари - ўз моҳияти ва вазифасига кўра ўрта муддатли ва узоқ муддатли хазина мажбуриятларига яқин. Давлат облигацияларининг айрим турлари, хусусан, жамғарма облигациялари бозордан ташқари асосда ҳам тарқалиши мумкин.

Қимматли қоғозлар товарларнинг энг мураккаб тури, шунинг учун эмитентлар билан инвесторлар ўртасидаги молиявий воситачилик, фондлар бозорида қимматли қоғозлар бўйича хизматлар кўрсатиш ишлари шу бозорнинг малакали иштирокчилари брокерлар, дилерлар, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, банklar томонидан амалга оширилади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозори шаклланимоқда. Бунда асосан Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан фонд биржасида ва фондлар дўконлари орқали хусусийлаштирилган корхоналарнинг эркин сотиш учун мўлжалланган акциялари мажмуаси сотилади. Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозори устивор фаолият кўрсатмоқда. Иккиламчи бозор эса эндигина шаклланимоқда.

Қимматли қоғозлар бозорининг асосий вазифаси кўп сонли инвесторларнинг бўш пул ресурсларини тўплаб, уларни иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳасига йўналтиришдир.

Фонд бозори воситалари бўлган қимматли қоғозлар уларни чиқарган шахс билан уларнинг эгалари ўртасидаги мулкий ҳуқуқни ёки қарз муносабатларини тасдиқловчи, дивидендлар ёки фойзлар тарзида даромад тўлашни ва шу ҳужжатлардан келиб чиқувчи ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имконини кўзда тутувчи пул ҳужжатларидир.

Қимматли қоғозларнинг энг асосий хоссалари айланувчанлик (муомалада бўлишлик) ва тўловга лаёқатлилик (ликвидлилик) дир.

Айланувчанлик - қимматли қоғознинг бозорда харид қилиниши ва сотилиши, шунингдек, қўп ҳолларда мустақил тўлов воситаси сифатида ишлатиш хусусияти.

Ликвидлик — қимматли қоғознинг эгаси учун йўқотишларсиз, бозор қиймати ва сотиш чиқимларидаги кичик ўзгаришлар билан тез сотилиш ва пул маблағларига айланиш (нақд пул ёки нақд пулсиз шаклда) хусусияти.

Қимматли қоғозларнинг энг кенг тарқалган тури акциялар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида" ги Қонунига мувофиқ акция амал қилиш муддати белгиланмаган, юридик ёки жисмоний шахс томонидан акциядорлик жамиятининг устав фондига муайян улуш қўшилганлигини ифодалайдиган акция эгасининг ушбу жамият мулкдаги иштирокини тасдиқлайдиган, шу жамиятни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини берадиган қимматли қоғоздир.

Қимматли қоғозларнинг биринчи эгалари (инвесторлар) томонидан юридик ва жисмоний шахсларга сотиш йўли билан муомалага чиқарилиши эмиссия, деб аталади. Эмиссия бирламчи ва такрорий (иккиламчи ва ҳоказо) бўлиши мумкин.

Қимматли қоғозларнинг бирламчи эмиссияси қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

◆ мавжуд корхонани ўзгартириш ёки янгисини тузиш йўли билан акциядорлик жамиятини таъсис қилишда;

◆ юридик шахслар, давлат, давлат ҳокимияти органлари томонидан облигациялар ва бошқа қарз мажбуриятларини дастлабки чиқариш йўли билан қарз сармоясини жалб қилишда.

Қимматли қоғозларнинг такрорий эмиссияси акциядорлик жамиятлари, давлат, давлат ҳокимияти органлари томонидан акциялар, облигациялар ёки бошқа қарз мажбуриятларини қўшимча чиқариш йўли билан амалга оширилади. Акциядорлик жамиятлари қўшимча чиқарувдан сармояни тартибга солиш, самарадорликни кўтариш учун фойдаланадилар. Бошқарувчининг мақсадига қараб такрорий эмиссия тури - акциялар ёки облигацияларнинг маълум хили танланади.

Агар сармояни бошқаришдан мақсад хусусий маблағлар улушини кўнайтириш бўлса, устав фондиди оширилиш ва қўшимча акциялар чиқариш ҳақида қарор қабул қилиш мумкин.

Агар қарз маблағларини тез жалб қилиш зарурияти туғилса, облигациялар чиқарилади. Агар акциядорлар сонини аста-секин оширишга келишилса, алмаштириладиган облигациялар чиқарилади ва кейинчалик уларни оддий акцияларга алмаштирилади.

Маблағ билан таъминланишни кенгайтириш, лекин акциядорлик жамияти устидан назоратни сақлаб қолиш зарур бўлган ҳолда облигациялар ёки овоз беришда қатнамайдиган акциялар чиқарилади.

Агар бошқарувнинг манфаатлари илгари чиқарилган қимматли қоғозларнинг бозор курсини тутиб туришни талаб қилса, акцияларни бўлиб юбориш ёки аксинча жамлашга киришиш мумкин.

Жаҳон амалиётида қимматли қоғозларни бирламчи жойлаштириш механизми бундай шаклланган: одатда, эмитент корхона томонидан воситачи-фирмаларга таклиф тайёрлайди ва қимматли қоғозларнинг хусусий ва оммавий жойлаштирилишини ташкил қилинади.

Ёпиқ (хусусий) жойлаштириш оммавий тарзда эълон қилинмасдан, реклама компанияси уюштирилмасдан, эмиссия проспекти чиқарилмасдан ва қайд қилинмасдан, илгаридан маълум чекланган инвесторлар доирасида амалга оширилади.

Очиқ (оммавий) жойлаштирилида қимматли қоғозларни оммавий эълон қилиш, реклама компанияси ўтказиш, эмитент ҳақида етарлича тулик маълумотни ўз ичига олган эмиссия проспектини чиқариш ва қайд қилиш ишларини амалга оширган ҳолда, бўлғуси чекланмаган инвесторлар доираси ичида тарқатилади.

Эмитентлар ўз қимматли қоғозларини мустақил равишда, воситачилик ҳақи эвазига банклар, инвестиция компаниялари ва молия брокерлари орқали сотишлари мумкин.

Қимматли қоғозларни очик жойлаштириш ишини тез ва самарали ўтказиш учун эмитент воситачи фирмаларни жалб қилади; улар инвестиция компаниялари ва молия брокерлари бўлиши мумкин. Улар қимматли қоғозларни эмитент номидан бегона инвесторларга сотиш учун барча имкониятларни ишга солиш мажбуриятларини олади.

Воситачи кейин бегона инвесторларга қимматроқ сотиш мақсадида чиқаришган барча қимматли қоғозларнинг кўрсатилган муддат мобайнида бегона инвесторларга сотиб улгурилмаган қисмини белгиланган нарх бўйича ўз ҳисобидан сотиб олиш мажбуриятини ҳам ўз зиммасига олиши мумкин. Бу операцияларнинг ҳаммаси биргаликда андеррайтинг деб аталади.

Жаҳон амалиётида андеррайтинг эмитентга қимматли қоғозларнинг сотиш натижасида минимал, лекин муайян пул суммасини олиш кафолатини беради. Бу кафолат эмитентнинг чиқариш учун таклиф қилаётган барча акциялари миқдорининг сотилишига ишончни мустаҳкамлайди. Чет элларда йирик эмитентлар, одатда, қимматли қоғозларни жойлаштириш ишларини инвестиция банкларига топширади. Бу банклар чиқарилган қимматли қоғозларни тарқатиш учун синдикатлар ташкил қилади.

Қимматли қоғозларни бирламчи жойлаштиришда эмитент ва чиқарилган қимматли қоғозлар кафили, яъни эмитент билан келишув бўйича қимматли қоғозларни уларнинг биринчи эгаларига сотадиган инвестиция муассасаси ҳар бир харидорга у шу қоғозларни сотиб олганига қадар сотиш шартлари ва эмиссия проспекти билан танишиш имконини таъминлашни зарур.

Эмиссия проспектида эмитент, сотиш учун таклиф қилаётган қимматли қоғозлар, уларни чиқариш тadbирлари ҳамда таркиби ҳақидаги ва бошқа маълумотлар бўлиши шарт. Бу ахборотлар шу қимматли қоғозларни сотиб олишга ёки бундай харидни рад қилишга таъсир кўрсатиши мумкин.

5.5. Қимматли қоғозлар бозори инфраструктураси

Қимматли қоғозлар бозоридаги муомалада уларни эркин ҳолда сотиб олиш ва сотиш, шунингдек, қонун ҳужжатларида кўрсатилганидек, қимматли қоғозлар эгаларининг ўзгарishiга олиб келадиган бошқа ҳаракатлар амалга оширилади.

Қимматли қоғозлар бирламчи ва иккиламчи бозорларда айланади. Бирламчи бозорда янги чиқарилган қимматли қоғозлар сотилади ва сотиб олинади, иккиламчи бозорда илгари чиқарилган қимматли қоғозлар айланади. Бирламчи бозорда қимматли қоғозлар сотилади, иккиламчи бозорда эса қайта сотилади.

Қимматли қоғозларнинг бирламчи бозорида давлат ва муниципал облигациялар, шунингдек, ҳам молиявий, ҳам номолиявий соҳалардаги турли акциядорлик жамиятлари чиқарадиган акция ҳамда облигациялар эмиссияси амалга оширилади.

Бирламчи бозорнинг энг муҳим вазифаси инвесторга ўз пул маблағларини қўйиш учун қимматли қоғоз турини шонч билан танлашга имкон яратадиган эмитент ҳақидаги маълумотни тўлиқ очиб беришидир. Қимматли қоғозлар бирламчи бозорида, одатда, бевосита инвесторлар сифатида акция ва облигацияларни тўғридан тўғри ёки биржа фирмалари ва инвестиция банклари орқали сотиб оладиган инвестиция ҳамда тижорат банклари, инвестиция фондлари, компаниялари, муассасавий инвесторлар намоён бўлади.

Иккиламчи бозорнинг муҳим хусусияти унинг ликвидлиги, яъни курслар унча ўзгармаган ва сотишдаги чиқимлар паст бўлган ҳолда қисқа муддат ичида катта миқдордаги қимматли қоғозларни ўзлаштириш хусусиятидир.

Қимматли қоғозлар иккиламчи бозори ҳар қандай мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга. Хўжалик бирликлари ўртасида молия маблағларининг эркин оқimini ана шу бозор таъминлайди. Амалда бу қоғозлар фирманинг заҳира сармоясини ҳисобланади ва молия маблағлари этишмай қолганда, у ўз активдаги қимматли қоғозларнинг бир қисmini иккиламчи бозорда сотиши мумкин.

Иккиламчи бозорда қимматли қоғозларнинг қайта сотилиши хўжалик субъектларининг умумий сармоясини ўзгартирмайди, чунки қоғозлар бир эгадан иккинчисига ўтади, холос. Фирма янги қимматли қоғозларни чиқарганда, сармоя қарз ёки хусусий сармоя кўпаяди. Шундай қилиб, бирламчи бозор сармоянинг кўпайишига ва маблағ билан таъминланишнинг янги манбаини самарали тақсимлашга ёрдам беради, иккиламчи бозор эса молиявий маблағларнинг қулай ва тез ҳаракатланишига шароит яратиб, иқтисодиётнинг таркибий тузилишини қайта талкил қилинишини анча енгилаштиради.

Сармояга муҳтож бўлган ва сотиш учун қандайдир активлар чиқарган ташкилот, одатда, уларни тарқатишни воситачи банкларга, шунингдек, кўпгина хусусий молия ташкилотларига топширади. Базан корхона акцияларини обуна бўйича ўзи тарқатади.

Ҳозирги вақтда республикамызда қимматли қоғозлар бозори ривожланишининг ўзига хос хусусияти — қимматли қоғозлар иккиламчи бозори ҳали яхши шаклланмаган.

Қимматли қоғозлар биржа бозорларида, шунингдек, биржадан ташқари ("куча") бозорларда ҳам айланади.

Биржа бозори махсус муассаса сифатида ташкил қилинган бозор-фонд биржаси орқали ҳаракатланади. Фонд биржасида энг юқори сифатли қимматли қоғозлар айланади ва операцияларни малакали мутахассислар амалга оширади. Фонд биржасини ташкил қилиш ва унинг фаолият кўрсатиш қоидалари қўйириқда кўриб чиқилади.

Биржадан ташқари бозорда қўйидаги битимлар амалга оширилади:

- а) биржада рўйхатдан ўтказилмаган қимматли қоғозлар билан;
- б) биржада рўйхатдан ўтказилган қимматли қоғозлар билан (воситачилар орқали). Бунда иштирокчилар фондлар биржалари белгилайдиган анча юқори воситачилик ставкаларини четлаб ўтишга интиладилар;
- в) воситачиларсиз — компьютер тизими орқали.

Биржадан ташқари бозорни тартибсиз ва дилер бозорларига бўлиш мумкин.

Дилерлар, одатда, қимматли қоғозларни ўз мулклари қилиб сотиб олади ва кейин яна сотади. Хўжалик бирликлари томонидан қимматли қоғозларга бўлаётган талаб ва таклифларга жавоб бериш мақсадида дилерлар, одатда, етарли даражада қимматли қоғозлар ҳажмининг ўзларида сақлаб туради ва ўз номидан сотади. Дилерларнинг даромади қимматли қоғозларни сотиш нархи билан харид нархи ўртасидаги фарқдан ҳосил бўлади.

Инвестиция компанияси юридик шахс бўлиб, қимматли қоғозлар бозорини миқдор ҳисобига эмас, балки ўзининг ҳисобига ишлайди, яъни молия брокеридан фарқли улароқ, у дилер ҳисобланади.

Инвестиция компанияси қимматли қоғозлар чиқаришни ташкил этади, учинчи шахслар фойдаси учун уларни жойлаштириш юзасидан кафолатлар беради, қимматли қоғозларга маблағ қўяди. Ўз номидан ва ўз ҳисобидан қимматли қоғозларнинг олди сотдиси билан шуғулланади, жумладан, қимматли қоғозларни вотиговқаланини амалга оширади.

Инвестиция компаниялари ўз ресурсларини фақат ўз маблағи ва юридик шахсларга сотиладиган ўз қимматли қоғозлари эмиссияси ҳисобидан шакллантирилиши лозим.

Инвестиция фондларининг ташкил этилиши ва фаолияти Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида", "Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида", "Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида", "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида"ги қонуни ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 18 июндаги "Инвестиция фондлари фаолиятини ташкил этиш тадбирлари тўғрисида"ги 220-сонли қарори билан тартибга солиб турилади.

Инвестиция фондлари фойда (даромад) олиш, республика аҳолиси ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозларга қўйилган маблағларини химоя қилиш, ижтимоий кафолатларини таъминлаш ҳамда акциядорларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги таваккални камайтириш мақсадида тузилади.

Инвестиция фондлари қимматли қоғозларни уни қайта сотиб олиш мажбурияти билан ёки қайтариб сотиб олиш мажбуриятисиз (ёпиқ шакли) чиқаришлари мумкин.

Инвестиция фондлари очиқ акциядорлик жамиятлар сифатидагина ташкил этилиши мумкин.

Банклар ва суғурта компаниялари инвестиция фондлари бўла олмайди.

Инвестиция фондининг ўз фаолиятини бошқа хўжалик ва молиявий амалиётлар билан қўшиб олиб боришига йўл қўйилмайди.

Инвестиция фонди камида 2 та муассисга эга бўлиши керак. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари инвестиция фондлари фаолиятида ишгирок этиши мумкин эмас.

Юридик ва жисмоний шахслар инвестиция фондининг муассислари бўлиши мумкин. Уларнинг ўзаро муносабатлари таъсис шартномаси билан тартибга солиб турилади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Жамғарини нима?
2. Инвестиция ҳақида тушунча беринг.
3. Давлат инвестициялари нима?
4. Хусусий инвестицияларга нималар киради?
5. Инвестицион портфель нима?
6. Қимматли қоғозлар нима?
7. Қимматли қоғозлар эмиссияси қандай амалга оширилади?
8. Қимматли қоғозлар бозори инфраструктураси нима?

6-БОБ. МОЛИЯВИЙ МАБЛАҒЛАР ТАЪМИНОТИ: ТАБАҚАЛАШТИРИЛГАН ЁНДАШУВ

6.1. Корхоналар молиявий ресурслари ва уларнинг таркибий тузилиши

Корхонанинг молиявий фаолияти пул фондларини ташкил этиш ва фойдаланишида ифодаланади. Бу пул фондлари корхона хўжалик фаолиятини олиб бориш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, илмий тадқиқот жараёнини молиялаштириш, иқтисодий раёбатлантириш, янги техника ва технологияни жорий этиш, бюджет ва банк билан ҳисоб-китобларда ишга солинади.

Корхона молия ресурслари бу пул даромадлари ва маблағларнинг тушуми бўлиб, хўжалик субъектининг ҳар хил молиявий мажбуриятларини бажариш, харажатларни молиялаш ва иқтисодий раёбатлантириш ишларини олиб бориш учун манбадир.

Корхона пул фондларининг ташкил этилишида қуйидаги жиҳатлар мавжуд:

1. Корхонанинг ўз маблағларини шакллантириш:
 - ❖ устав капитали;
 - ❖ қўшилган капитал;
 - ❖ резерв капитали;
 - ❖ жамғармалар фонди;
 - ❖ мақсадли молиявий маблағлар тушиши;
 - ❖ бошқалар.
2. Қарз маблағларининг шаклланиши:
 - ❖ банк кредитлари;
 - ❖ заёмлар;
 - ❖ тижорат кредити;
 - ❖ факторинг;
 - ❖ лизинг;
 - ❖ кредитлар ва бошқалар.
3. Қарз шаклига эга бўлмаган ҳолда маблағлар жалб этилиши:
 - ❖ истеъмол фонди учун ажратилган маблағлар;
 - ❖ тўланмай турган дивидендлар;
 - ❖ келгуси давр даромадлари;
 - ❖ ҳисоб китобларни ва тўловларни олиб бориш жараёнидаги даромад;
4. Пул фондларининг оператив равишда ишлатилиши:
 - ❖ иш ҳақи тўловлари;
 - ❖ дивидендларнинг тўланиши;
 - ❖ бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлар;
 - ❖ кредит ва қарзларнинг қайтарилиши;
 - ❖ бошқалар.
5. Корхона молиявий ресурсларини мақсадли равишда йўналтириш:

- ◆ айланма маблағларни шакллантириш;
- ◆ инвестицион фаолият;
- ◆ валюта жамғармалари ва бошқаларни шакллантириш.

Бозор иқтисодиётига ўтишга қадар корхона молиявий ресурсларини ташкил этиш асосан давлат бюджети ҳисобидан олиб борилар эди. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида корхонанинг молия ресурсларини ташкил этиши ва ундан фойдаланиши тижорат асосида олиб борилади, яъни корхона молия ресурслари 2 манбадан шаклланади:

- 1) Корхонанинг ўз маблағлари ва уларга тенглаштирилган маблағлар ҳисобига;
- 2) молия бозоридан жалб этиш ҳисобига.

Корхонанинг ўз маблағлари ва уларга тенглаштирилган маблағлар таркибига қуйидагилар киради:

- ◆ даромад;
- ◆ асосий фаолиятдан олинган фойда;
- ◆ бошқа фаолиятдан олинган фойда;
- ◆ молиявий операциялардан тушган фойда;
- ◆ амортизация ажратмалари;
- ◆ барқарор пасивлар;
- ◆ мақсадли тушадиган пуллар.

Молия бозоридан ресурслар инвесторлар маблағларини корхонага жалб қилиш, ўзининг акциялари ва бошқа қимматли қозғаларни сотиш ёки кредит олиш орқали келиб тушади. Бундан ташқари молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш натижасида, суғурта компанияси, концерн ва ассоциациядан пул ресурслари, бюджет субсидиялари ва бошқа ресурслар кўринишида ҳам келиб тушади.

6.2. Банк кредитининг моҳияти ва асосий қончалари

Бозор иқтисодиёти шароитида банк кредити ссуда капиталининг ҳаракатланиш шаклидир. Кредит воситасида аҳолининг, корхоналарнинг ва давлатнинг бўш пул маблағлари банк ихтиёрида тўпланади ҳамда муайян ҳақ эвазига вақтинча фойдаланиш учун хўжалик юритиш субъектларига берилади.

Жисмоний кўринишдаги капиталнинг тармоқдан тармоққа ўтиш имкониятлари жуда чекланган. Лекин иқтисодиётда ҳар доим иқтисодий ресурсларни, энг аввало, капитални тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш зарурияти мавжуд бўлади. Бу вазифани энг оқилона тарзда кредит механизми ва унинг таркибий қисми бўлган банк кредити адо этади.

Банк кредити воситасида молиявий ресурслар пул капитали сифатида жамланади ҳамда тармоқлар ва корхоналар ўртасида бозор механизмлари асосида тақсимланади. Кредитни белгиланган муддат давомида қайтариш ва кредитдан фойдаланганлик учун муайян ҳақ тўлаш зарурияти кредитга олинган маблағлардан улар юқори самара бера оладиган фаолият соҳаларида фойдаланишга мажбур этади. Шундай қилиб, кредит иқтисодиёт таркибини такомиллаштириш, уни ижтимоий эҳтиёжлар таркибига мослаштириш, иқтисодий самарадорлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Банк кредитининг муҳим вазифаларидан бири ишлаб турган корхоналар маблағларининг доиравий айланиши узлуксизлигини таъминлаш бўлиб, бу асосан қисқа муддатли кредитлаш воситасида амалга оширилади. Қисқа муддатли кредит корхона ишлаб чиқариш заҳираларини тўлдиришга, товар-моддий бойликлари сотиб олишга, ишлаб чиқарилган товарларни сотиш жараёнида вужудга келган маблағларнинг вақтинча етишмовчилигини тўлдиришга ва бошқа шу каби мақсадларга йўналтирилади.

Банк кредити корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қилиши туфайли миллий иқтисодиётда фойданинг капиталлашуви жараёнини тезлаштиради.

Банк кредити мамлакатда пул массаси ҳажми ва таркибига, тўлов оборотига, пул муомаласи тезлигига жуда кучли таъсир кўрсатади. Банклар векселлар, облигациялар, сертификатлар ва бошқа муддатли, мажбурийлиги, қимматли қоғозлар чиқариш орқали кредит пуллари вужудга келтирадилар. Берилган кредит маблағлари билан бир қаторда кредит пуллари ҳам мамлакатда жами талабга таъсир кўрсатади ва жами миллий маҳсулот сотилишини тезлаштирилади.

Банк кредити бозори давлат томонидан тартибга солинади. Кредитлаш тартиб-қоидаларини ўз вақтида ваколатлари доирасида Марказий банк белгилайди. Муайян тармоқлар ва соҳаларнинг ривожланишини рағбатлантириш мақсадида қарз олувчиларнинг турли гуруҳларига давлат кафолатлари ва имтиёзлари жорий этилади. Кредитдан мамлакат экспорт потенциалини юксалтириш, уй-жой қурилиши, капитал қўйилмаларни рағбатлантириш, алоҳида тармоқларни жадал ривожлантириш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Таъминланганлигига қараб банк кредитлари гаровли, кафолатли ва сугурталанган кредитларга бўлинади. Таъминлангани талаб этилмасдан берилган кредитлар ишонч (бланк) кредити деб аталади.

Банк кредити муддатлилиқ, берилиши табақалантирилганлик, таъминланганлик ҳам тўловлилиқ қоидалари асосида берилади.

Муддатлилиқ кредитга берилган маблағ қайтарилиши таъминланишининг зарурий воситасидир. Кредит қатъий белгиланган муддатда қайтарилиши лозим. Кредитнинг қайтарилтиш муддати кечиктирилиши кредитнинг моҳияти бузилганлигини билдиради. Муддатида қайтарилмаган кредит пул муомаласига салбий таъсир кўрсатади, чунки у муомалада товар таъминотига эга бўлмаган пул мавжудлигини билдиради. Кредитга берилган пул маблағи банкка қайтиб келмаслиги туфайли шу кредит ресурсларидан бошқа ҳужалиқ юритиш субъектлари маҳрум бўладилар. Тижорат банкнинг ликвидлиги ёмонлашади. Булардан ташқари қарздорнинг ўзи ҳам банкдан янги кредитлар олиш имколиятидан маҳрум бўлади ва кечиктирилган кредит учун оширилган фоизлар тўлашга мажбур этилади.

Кредитнинг тўловлилиги қарздорнинг банкка кредитдан фойдаланганлиги учун ҳақ тўлаши лозимлигини билдиради. Тўланган ҳақ кредит суммасига нисбатан фоизда белгиланади. Банк амалиётида йиллик (кредитдан бир йил фойдаланганлик учун фоиз даражаси) фоизлар

қўлланади. Кредит учун фоиз даражаси ўз моҳиятига кўра кредитнинг баҳосидир. Бозор иқтисодиёти шароитида қарзга берилётган маблағ ўзига хос товарга айланади. Бу товарнинг бошқа товарлардан фарқи шундаки, унинг ўзи эмас балки ундан фойдаланиш имконияти (хуқуқи) сотилади ва бунинг учун фоиз кўринишида ҳақ олинади.

Кредитнинг тўловчилиги қарз олувчиларни имкони борича ўз маблағларидан фойдаланишга мижбур қилади. Олинган фоиз воситасиди банк ўз харажатларини қоплаш ва жалб этилган маблағлар эгаларига фоиз тўлаш имкониятига эга бўлади.

Банк кредити учун фоизнинг номинал ва реал даражасини фарқлаш лозим. Фоизнинг реал даражаси унинг номинал даражасидан инфляция суръатларини чегириб ташлаб аниқланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида фоиз даражалари асосан қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади;

- а) кредит бозоридаги талаб ва таклиф;
- б) кредитнинг муддати (узоқ муддатли кредитларда таваккалчилик юқори, шунинг учун фоизлар ҳам юқори) ва кредитланаётган соҳадаги иқтисодий хатар даражаси;
- в) Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси даражаси;
- г) инфляция суръатлари.

Кредитлаш жараёнида банк билан қарздорларнинг ўзаро муносабатлари қуйидагича бўлади:

❖ қарз олувчининг ўз маблағларини ҳам қарз йўналтириляётган хўжалик тадбирларида иштирок этиши, бу иштирокнинг тарғиби ва даражасини аниқлаб олиш. Бозор иқтисодиёти шароитида қарз олувчи маблағларининг кредит йўналтириляётган тадбирларда иштироки қатъий белгилаб қўйилган эмас. Бироқ, банк миқознинг кредит қобилиятини аниқлаш орқали унинг ўз маблағлари билан таъминланганлигини ҳисобга олган ҳолда кредит беради;

❖ кредитни аниқ мақсадга берилиши. Кредит банк томонидан корхонага аниқ мақсадларга ишлатиш учун берилади. Бу мақсадлар корхона тақдим этадиган бизнес режада ўз ифодасини топади. Банк кредитнинг мақсадли ишлатилишини текшириб боради. Бозор муносабатлари чуқурлашуви билан хўжалик объекларини кредитлашдан хўжалик субъектларини, уларнинг тўлов оборотидаги ўзгаришларни кредитлашга ўтиб борилади;

❖ кредитлаш методлари. Бу кредитнинг берилиши ва қайтарилиши усулларидир. Тижорат банкларида кредитлашнинг икки хил методи қўлланилади. Биринчисида кредит муайян мақсадга ва муайян муддатга кредит линияси очмасдан берилади. Иккинчи методда банк томонидан белгилаб қўйилган лимитдан ортмаган ҳолда кредитлаш амалга оширилади, қарздорнинг эҳтиёжларига мувофиқ равишда муайян давр мобайнида у билан кредит шартномасида келишилган мақсадлар учун тўлов ҳужжатлари банк томонидан кредит ҳисобидан тўлаб борилади (кредит линияси очил);

❖ ссуда ҳисоблари шакллари кредитлаш методларига боғлиқ равишда танлаб олинади. Махсус ссуда ҳисобидан миқознинг тўлов ҳужжатлари

мунтазам гулаб борилади ва айни вақтда корхонанинг маҳсулот сотишдан тушумлари ҳам гула равишда шу ҳисобдаги қарзни тўлашга йўналтирилади (Ўзбекистонда бу ҳисоб ҳозирда қўлланилмайди). Алоҳида (оддий) ссуда ҳисобидан бир марталик кредитлар берилади. Қарзни қайтариш мижознинг ҳисоб-китоб (депозит) ҳисобидан амалга оширилади. Банк ишончли мижозларни контокоррент ва овердрафт ҳисобларидан кредитлаши мумкин.

6.3. Кредит олиш тартиби, гаров ва кафолат

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари томонидан хўжалик юритиш субъектларини кредитлаш қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадга мувофиқ ишлатиш шартлари асосида амалга оширилади.

Қайтариш муддати етиб келмаган кредитлар муддатли кредитлар дейилади. Кредит шартномасида белгиланган қайтариш муддати тугаган кредитлар муддати ўтган кредитлар деб аталади. Қайтариш муддатини кейинроқ муддатга кўчириш ҳақида қарор қабул қилинган кредитлар кечиктирилган кредитларни ташкил этади.

Қисқа муддатли кредитлар, одатда, хўжалик юритишнинг жорий эҳтиёжлари учун, ўрта муддатли кредитлар янги техника, технология ва янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш вазибаларини ҳал этишга, узок муддатли кредитлар инвестицион мақсадлар (асосий капитални янгилаш ва кенгайтириш)га берилади.

Банк кредитлари Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар тўғрисида"ги Қонуни доирасида фаолият кўрсатаётган юридик шахс мақомидати мустақил, ўз капитали ва балансига эга бўлган хўжалик юритиш субъектларига берилади. Кредитлаш шартнома асосида, мижознинг ҳисоб рақами жойлашган банкда амалга оширилиб, банк томонидан мижозларига бошқа банкларнинг кредит бериши таъқиқланади. Берилган кредитдан молиявий ўпирилишлар, хўжасизлик ва зарарларни қоплаш учун фойдаланиш мумкин эмас.

Зарарда ишлаётган, ноликвид балансли хўжалик юритиш субъектларига кредит берилмайди ва берилган кредитлар белгиланган тартибда муддатидан аввал ундириб олинади.

Кредитнинг қайтарилмай қолишини олдини олиш мақсадида банк қардорлардан кредит моддий, пул ёки бошқа кўринишдаги бойлик билан таъминланган бўлишини талаб этади. Таъминланганликнинг асосий кўринишлари мулк ва қимматли қоғозларни гаровга олиш, кафиллик ва кафолат (гарантия)дир. Таъминланганлик ҳақидаги хужжатлар банкка кредит шартномаси тузилмасдан ва кредит берилмасдан олдин тақдим этилади.

Банк мулкни гаровга олишда гаровга қўйиладиган мулк бошқа гаровдан ҳоли эканлиги ва юқори ликвидликка эгалитини ҳисобга олиши лозим. Гаров буюми қардорнинг мулки бўлиши ёки тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида унга тегишли бўлиши лозимлиги ҳамда қонунчиликда белгиланган гаровга қўйилиши мумкин бўлмаган мулк рўйхатига мансуб эмаслиги эътиборга олинади. Гаровга олиш ва гаров шартномасини тузиш

"Гаров тўғрисида"ги Қонун талабларига суянмоқ керак. Гаровга олинган мулк қийматига нисбатан берилаётган кредит суммаси 80 фоиздан ошмаслиги талаб этилади. Гаров суммасининг кредит суммасидан ортиқлиги мулк йўқолган, шикастланган ёки баҳоси ўзгарган ҳолларда кредит таваккалчилиги ортинини қоплаб туради.

Гаровни расмийлаштиришда тижорат банки қарз олувчи билан гаров шартномасини тузади. Кўчмас мулк гаровида тузилган гаров шартномаси нотариал тасдиқланган ва адлия органида рўйхатдан ўтган бўлиши керак. Гаров шартномасида гаровга қўйилган мулк рўйхати, жойлашган жойи, баҳоси кўрсатилади. Гаров бўйича мажбуриятлар мазмуни, ҳажми ва бажарилиши муддатлари қайд этилиши лозим.

Гаров шартномасида қўйидагиларни ақс эттириш мақсадга мувофиқ:

- ◆ шартнома тузилаётган сана ва жой;
- ◆ шартнома томонларининг номланиши ва улар номидан шартномани имзолаган раҳбарларнинг фамилияси, исми ва шарифи;
- ◆ шартнома мазмуни (қайси кредит шартномасига асосан қанча миқдорда, берилган кредит суммаси гаровга қўйилаётган қанча миқдордаги мол мулк билан таъмин этилмоқда);
- ◆ гаровга қўйилган мулкнинг мукамал рўйхати (руйхат шартномага илова қилинса, рўйхат шартномани имзолаган шахслар томонидан имзоланади);
- ◆ гаровга қўйилаётган мулк баҳоси (рақамда ва сўзда);
- ◆ гаров ҳуқуқини амалга ошириш тартиби (суд орқали ёки тўғридан-тўғри гаровдаги мулкни сотиб);
- ◆ гаровдаги мулк кимнинг ихтиёрида сақланиши;
- ◆ гаров шартномасининг амал қилиш муддати;
- ◆ гаров шартномасини ким томонидан нотариал тасдиқдан ва адлия органларида рўйхатдан ўтказилиши ва бу харажатлар кимга юкланиши.

Гаров шартномасини тузишда банк қўйидагиларга алоҳида эътибор қаратиши лозим:

◆ қарз олувчининг юридик мавқеи ва ўз мулкни ўзи тасарруф эта олишдаги иқтисодий масъулияти чегаралари. Давлат корхоналарига нисбатан алоҳида эҳтиёткорлик талаб этилади, чунки уларнинг мулкка ағадик ҳуқуқи давлат мулкни бошқариш қўмитаси томонидан тан олинмаслиги мумкин;

◆ мулк гаровда эмаслиги, узоқ сақлашга яроқлилиги, сотишга тўғри келиб қолса, қанчалик даражада харидоргирлиги;

◆ гаров предмети стихияли офат, ёнғин, ўтирлик ва шу каби ҳоллардагина эмас, балки давлат томонидан қарздорларнинг фаолияти чеклаб қўйилиши ёки тўхтатилиши, қарздор тугатилиши ёки тўловга лаёқатсиз деб эълон қилиниши ҳоллари бўйича ҳам сугурта қилиниши лозим. Гаровга берувчининг мазкур мажбурияти гаров шартномасига ёзиб қўйилиши керак;

◆ банк гаров предмети дахлсизлиги ва гаров шартномаси шартлари бузмаслигини назорат қила олиш имкониятига эга бўлиши, зарур пайтда гаров предметини сота олишга қодир бўлиши лозим.

Гаров буюми бўлиб юқори ликвидликка эга бўлган қимматли қоғозлар, яъни давлат қимматли қоғозлари, акциялар ва облигациялар, векселлар ва депозит сертификатлари хизмат қилиши мумкин.

Қимматли қоғозларни гаровга олиш шартнома билан расмийлаштирилади ва қарздор қимматли қоғозларини сақлаш учун банкка топширади. Қимматли қоғозлар қарздорга кредит ва фоизлар тўла тўлаб бўлгандан сўнг, ҳаммаси бирданига қайтариб берилади. Уларни қисмларга бўлиб қайтаришга йўл қўйилмайди.

Кредитнинг таъминланганлиги бўлиб, учинчи томоннинг кафилилиги ва гарантсия ҳам хизмат қилиши мумкин. Кафилик бир томонлама мажбуриятдан иборат шартнома бўлиб, кафил зарур бўлганда қарздорнинг банк олдидаги мажбуриятларини бажариб беришини ўз зиммасига олади. Тўловга қобилиятли субъект обрўсига эга юридик ва жисмоний шахслар кафил бўлишлари лозим.

Кредит таъминланганлигининг яна бир шакли – кафолат. У кафолат берувчининг қарздорнинг берилган ссуда бўйича қарзини тўлаш муддати етиб келганда, маълум суммани тўлаб бериш ҳақидаги мажбуриятидир. Кафолат хати банкка кредит бериш масаласи кўриб чиқилишидан олдин тақдим этилади. "Фуқаролик кодекси"га биноан кредит муассасалари кафолат бера оладилар.

6.4. Кредит шартномасининг моҳияти ва уни тузиш тартиби

Кредит шартномасини тузишдан олдин тайёргарлик ишлари бажарилиши, яъни кредит ҳужжатлари пакети шакллантирилиши ва таҳлил этилиши лозим. Бу жараён ўз ичига тўрт босқични олади:

- 1) Кредит олиш учун берилган аризани кўриб чиқиш ва бўлажак қарздордан интервью олиш;
- 2) Қарз олувчининг кредит қобилиятини баҳолаш ва ссуда бериш таваккалчилигини аниқлаш;
- 3) Кредит баҳосини (фоизиши) аниқлаш;
- 4) Кредит шартномаси лойиҳасини тайёрлаш.

Бўлажак қарздорнинг кредит олиш учун буюртмаси бир неча қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисмида бўлажак қарздорларнинг номи, қимга итоат этиши, манзили, раҳбарнинг фамилияси, исми ва насаби, корхонанинг ташкилий ҳуқуқий шакли, асосий таъсисчилари, қайси банкнинг миждози эканлиги, мулкнинг қиймати, шу жумладан, ўз маблағлари ва устав фондининг ҳажми, банк ссудалари бўйича қарзи, фаолиятининг асосий тури ва маҳсулоти кўрсатилади.

Буюртманинг иккинчи қисмида кредитнинг мақсади, қайси санага қанча кредит олиш мўлжалланаётганлиги, кредитнинг қайтарилиши гарантсиянинг қайси тури билан қанча суммага таъминланиши баён этилади.

Буюртманинг учинчи қисми корхонанинг ишлаб чиқариш кўрсаткичларидан иборат. Бу қисмда корхона ўтган йилда қанча маҳсулот ишлаб чиқаргани ва даромад олгани кўрсатилиб, расмийлаштираётган давр учун қанча маҳсулот чиқарилиши ва даромад олиниши

мўлжалланаётганлиги, корхонага асосий маҳсулот етказиб берувчилар, етказиб бериш ҳажмлари ва тузилган шартномалар суммаси, корхонанинг асосий истеъмолчилари ва товар сотишга тузилган шартномалар суммаси, молиявий кўрсаткичлар (ўз оборот маблағлари мавжудлиги, унинг оборот маблағларидаги ҳиссаси, товар ва маҳсулот захиралари ҳажми, режалаштирилаётган давр охирига ўз оборот маблағлари суммаси, дебитор-кредитор қарзлари аҳволи ҳақида маълумотлар, муддати ўтган дебитор қарзларига солиштирув далолатномалари) акс эттирилади.

Буюртманинг дастлабки уч қисми якунига корхона раҳбари ва бош бухгалтери имзо чекадилар.

Буюртманинг тўртинчи қисми банк ҳулосасидан иборат бўлиб, уни кредит бўлими бошлиғи ва иқтисодчиси имзолайдилар. Бу қисмда қарз олувчининг кредит қобилияти аниқланиб, кредитни қандай шартлар асосида, қанча муддатга, қанча сумма, қанча фоиз тўлаши эвазига берилиши мумкинлиги ёки кредит бериш мумкин эмаслиги кўрсатилади.

Кредит бериш мумкинлиги ҳақида банк кредит бўлимининг ҳулосаси бўлажак қарздорнинг интервьусига асосланган бўлиши лозим.

Бунда даставвал мижоздан бизнес режа талаб қилиб олинади. Қисқа ва ўрта муддатли кредитга нисбатан бизнес режа 3-5 йилга мўлжаллаб тузилган бўлиши мумкин. Биринчи йил учун кўрсаткичлар ойма-ой, иккинчи йил учун чоракма-чорак, учинчи йил учун йиллик ҳолда ҳисоблаб чиқилган бўлиши тавсия этилади. Бизнес режанинг тузилиш таркиби корхона фаолияти характерига боғлиқ. Даставвал корхонада амалга ошириладиган ўзгаришлар қисқача таърифлаб бериледи. Режанинг асосий бўлимларида маҳсулот ишлаб чиқариш, харажатлар ва жами даромадлар, маҳсулот сотиш бозори, маркетинг (бозорни кенгайтириш тadbирлари), ишлаб чиқариш қувватларини таъминлаш, режани амалга ошириш натижасида қанча фойда олиниши мўлжалланаётганлиги батафсил ёритилиши керак.

Кредит олиш учун буюртмада келтирилган маълумотларнинг тўғрилигини текшириш ҳамда тахлил этиш учун қарз олувчидан унинг бухгалтерлик баланси ва бошқа ҳисобот ва режа ҳужжатларини банкка тақдим этиш сўралади. Олинган баланс ва бошқа маълумотлар асосида банкнинг кредитлаш бўлими бўлажак қарз олувчининг кредит қобилиятини аниқлайди. Бунда йил охири ва йил бошига ликвидлик коэффиценти, қоплаш коэффиценти, автономия коэффиценти (мулк таркибда ўз маблағлари улуши), ўз оборот маблағлари мавжудлиги, оборот маблағларининг айланиш тезлиги, тўланмаган тўловлар ва кредит қобилияти даражаси ҳисоблаб чиқарилади.

Қарз олувчи кредит олиш ҳақидаги аризани қўйидагиларни илова қилган ҳолда топширади:

- а) кредит олиш учун илтимоснома (алоқа хати);
- б) корхонага пул даромадлари тушилиши ва сарфланишини тахлил этган ҳолда бизнес режа;
- в) дебитор кредитор қарзлари рўйхати ва 60 кундан ўтиб кетган дебитор қарзларига солиштириш далолатномаларини илова қилган ҳолда охириги ҳисобот даври учун бухгалтерия биланси;

- г) фойда ва зарарлар ҳақида ҳисобот;
- д) оборот маблағларининг айланиши ҳисоби;
- е) бошқа кредитлардан қарзлари, бошқа банкларда сақланаётган бўш пул маблағлари ҳақида маълумотнома;
- ж) бошқа корхоналар ташкил этилишида ўз капиталли билан иштирок этганлиги ҳақида маълумотлар.

Санаб ўтилган ҳужжатлар қабул қилингандан сўнг банкнинг кредит ходими уч кун муддат ичида юқорида қайд этилган кредит қобилиятни кўрсаткичларини, корхона тўлов қобилиятини, кредит мақсадлари корхона устав фаолиятига мос келишини, кредит турини аниқлайди. Кредит пакетини шакллантиришда корхона раҳбарларининг шахсий фазилатлари ҳам ўрганиб чиқилиши ва баҳоланиши керак.

Кредит олиш учун ариза ва унга илова қилинаётган ҳужжатларни чуқур ўрганиб чиқиш асосида банк ходими кредит шартномаси тузиш мумкинлиги ҳақида хулоса расмийлаштиради. Хулосада кредит бериш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги, тақдим этилган ҳужжатларнинг кредитлаш қондаларига мувофиқ ёки номувофиқлиги, қанчалик даражада сифатли эканлиги, қайси сабабларга кўра кредитни бериш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги қайд этилади. Ссуда қандай ресурслар ҳисобидан, қанча суммада, қанча муддатга, қандай фоиз эвазига, таъминланганлиги қайси шартларга риоя этилган ҳолда берилиши кўрсатилади. Хулоса кредит ходими имзоси билан кредит комиссиясига тақдим этилади. Хулоса кредит берилишини тасарруф этувчи шахс томонидан тасдиқланади.

Кредит комитети тақдим этилган хулосани уч кун ичида кўриб чиқади ва ўз ваколатларига биноан қарор қабул қилади. Кредит комитетининг ижобий қарори комитет аъзоларининг розилиги билан қабул қилинади. Улар бу ҳақда қайдномага имзо қўядилар. Кредит комитети қарори асосида кредит комитети раиси хулосани тасдиқлайди. Шундан сўнг, хулосага мувофиқ равишда кредит шартномаси тузилади ёки қарз олувчига сабабларни кўрсатган ҳолда ёзма рад жавоби берилади.

Кредит комитетининг ижобий хулосасидан сўнг кредит шартномаси тузилиши мумкин. У банкнинг ва қарз олувчининг раҳбарлари томондан имзолангач, юридик кучга эга бўлади.

Кредит шартномасида қуйидагилар қайд этилган бўлиши лозим:

- ◆ кредит мақсади ва суммаси, кредитни бериш ва қайтарилиши тартиби ва шакллари;

- ◆ мажбуриятлар таъминланганлиги шакллари, фоиз даражалари, уларни ҳисоблаш тартиби ва тўланиш шакли;

- ◆ кредитнинг берилиши ва қайтарилишида томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

- ◆ кредитни бериш, мақсадга мувофиқ ишлатилиши, таъминланганлигини назорат қилиб туриш учун зарур маълумотлар, ҳисоб-китоблар ва ҳужжатлар рўйхати ва тақдим этилиш муддатлари;

- ◆ банк томонидан корхонада ҳисоб, ҳисобот ва кредит қайтарилиши таъминланганлигини текшириб бориш имкониятлари;

◆ шартноманинг ва томонларнинг шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини амал қилиш муддатлари;

◆ бошқа зарур шартлар.

Кредит шартномаси тузилгач, кредит ходими бухгалтерияга муддати ва фоиз даражасини кўрсатган ҳолда ссуда ҳисоби очиш ҳақида фармойиш беради. Кредит устидан назорат ўриштириш учун қарз олувчига кредит варақаси очилиб, унда кредит олинishi, ишлатиши ва қайтарилиши ва камайтирилиши билан боғлиқ маълумотлар ёритиб борилади.

Кредит комитетининг ҳулосасида кредит учун фоиз белгиланган Марказий банкнинг фоиз даражасини ўрнатиш бўйича тавсиялари эътиборга олинади. Бу тавсияларга мувофиқ тижорат банклари кредит учун фоиз даражасини Марказий банкнинг қайта молиялаш даражаси нормасининг бир ярим бараваридан юқори бўлмаган ҳолда белгилашлари лозим. Бу кредит учун фоиз даражасини белгиланган энг юқори чегара ҳисобланади. Кредит шартномасида назарда тутилган ҳолда кредитни қайтариш муддати 30 кунгача муддатга кечикса, фоиз даражаси 1,3 мартага, 90 кунгача кечикса, 1,5 мартага оширилади.

Муддати ўтган кредитлар учун фоиз ҳисоблаш 90 кунгача амалли оширилади, шундан сўнг фоизлар ҳисоблаш тўхтатилади. Демак, кредит ва фоизлар шу муддатда ҳужалик судига мурожаат қилиш ёки бошқа чоралар орқали ундириб олинishi керак.

Муддати ўтган фоизлар бўйича қарз муддатли мажбуриятнома билан расмийлаштирилиб, мажбуриятнома 2 картотекага қўйилади ва календар навбатга биноан ундирилади. Фоизлар ссуда қарзидан олдин ундирилади.

6.5. Банкларнинг вексель операциялари

Вексель белгиланган шаклда тузилган ёзма кўринишдаги шартсиз қарз пул мажбурияти. У вексель берувчининг вексель эгаси олдидаги мажбурияти бўлиб, давлат томонидан қайд этилган расмий мақомга эга.

Векселлар оддий ва ўтказма вексель бўлиши мумкин. Оддий вексель белгиланган пул суммасини белгиланган муддатда ва белгиланган жойда вексель чиқарувчи (вексель берувчи) томонидан вексель эгасига ёки унинг буйруғи бўйича ҳеч қандай шартсиз тўлаб бориш мажбуриятини билдиради. Оддий векселда қуйидагилар бўлиши лозим:

- ◆ "Вексель" деган ном;
- ◆ белгиланган сумmani шартсиз тўлаб бориш мажбурияти (сумма рақамда ва ёзувда кўрсатилади);
- ◆ тўлов муддати ва жойи;
- ◆ кимга ёки кимнинг буйруғи бўйича тўланади;
- ◆ вексель берувчининг имзоси.

Ўтказма векселнинг оддий векселдан фарқи шундаки, векселдаги пул суммасини тўловчи вексель берувчининг ўзи эмас. Шунинг учун ўтказма векселда юқоридагиларга қўшимча равишда векселни ким тўлаб бериши ҳам алоҳида кўрсатилади.

Ўзининг иқтисодий мазмуни жиҳатидан вексель сотувчилар томонидан харидорларга товарлар кўринишида бериладиган кредитни расмийлаштириш

шаклядир. Шу жихатдан вексель халқ хўжалигида айланма маблағлар айланишини тезлаштиради, корхоналарнинг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжларини камайтиришга хизмат қилади. Векселни қўлдан қўлга ўтказиш мумкинлиги уни муомала ва тўлов воситасига айлантиради ва натижада пул маблағларига эҳтиёжни камайтиради.

Ўзбекистон Республикасининг "Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида"ги Қонуни (1993 йил 2 сентябр)га биноан векселларни муомалага чиқариш ва уларни рўйхатга олиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда белгилайди. Корхона ва ташкилотлар конкрет савдо битими бўйича вексель бера оладилар. Хўжалик субъектлари пул маблағларини жалб этиш мақсадларида молиявий векселлар чиқариш ҳуқуқига эга эмаслар.

Вексель бланклари марказлашган ҳолда тайёрланади ва ваколатли банкларга сўтқазиб берилади. Корхона ва ташкилотлар вексель бланкларини ўзларининг асосий ҳисоблари олиб бориладиган жойдаги ваколатли банклардан харид қилиб оладилар. Бланкларни беришда банк корхонанинг хўжалик молиявий аҳволи ва тўлов қобилиятини текшириб чиқиши лозим. Корхона томонидан берилган векселлар ваколатли банкда махсус дафтарда рўйхатга олиб борилади.

Банклар ўз векселларини чиқариш шартларини Марказий банкда рўйхатдан ўтказадилар. Банклар, одатда, муомалага оддий векселларни чиқарадилар.

Банк векселлари бланклари камида 4-даражали химояланиши, катталиги А-4 стандарт форматта мувофиқ бўлиши лозим.

Вексель бланклари Марказий банкнинг лицензиясини олган корхоналарда тайёрланади. Банк вексель тайёрлашга буюртмани мустақил равишда жойлаштиради.

Векселни Ўзбекистон Республикаси резиденти бўлган ҳар қандай юридик шахс сотиб олиши (эгаллик қилиши) мумкин.

Юридик шахслар вексель учун пул ўтказиш йўли билан ҳақ тўлайдилар.

Вексель бир йилгача муддатга ёзиб берилади. Вексель бўйича тўлов муддати тақдим этилган пайтда, тақдим этилган кундан бошлаб муайян муддатда, белгилаб қўйилган кунга бўлиши мумкин. Булардан ташқари муддат қўйилган ёки кетма кет тўловлар муддатлари қўйилган векселлар ҳақиқий ҳисобланмайди.

Тақдим этилган муддатда тўланувчи вексель тақдим этилиши билан тўлаб берилади. Ёзиб берилгандан ёки тақдим этилгандан бир ёки бир неча ой муддат белгиланган векселни тўлов муддати тўлов бажариладиган ойнинг векселей берилган ёки тақдим этилган санага мувофиқ кунда, агар ойда бундай кун бўлмаса, ойнинг охири кунда етиб келади.

Банк векселлари чегирма билан (дисконт) сотилиши ёки сотилган векселга фоиз ҳисобланиши мумкин.

Чегирма ва фоизлар вексель чиқарилган кундан то вексель тўлаб берилган кунгача даврни ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Фоиз даражаси векселнинг амал қилиш муддати давомида ўзгартирилмайди. Янги

чиқарилган векселларда янги фоиз даражлари белгиланиши мумкин. Вексель эгаси векселни муддатидан олдин тўлатиб олиш ҳуқуқига эга.

Вексель биринчи сотиб олувчи номига тузилади ва ўтказиш ёзуви асосида (индоссамент) бир вексель эгасидан бошқа эгага ўтказилиши мумкин. Барча вексель берувчилар, векселни бир бирига ўтказганлар вексель эгаси олдида биргаликда масъулдирлар. Вексель эгаси уларнинг ҳоҳлаган биттасига ёки ҳаммасига нисбатан векселни тўлаб бериш ҳақида талаб билан чиқиши мумкин. Бунда ким кимдан сўнг мажбурият олганлигига эътибор қилинмайди. Векселга имзо қўйган ҳар бир шахс векселни тўлаб бергач, векселга имзо қўйган барча бошқа шахсларга нисбатан даъво қилиш ҳуқуқига эга. Бу ерда у ўздан сўнг имзо қўйганларга нисбатан ҳам даъво ҳуқуқига эга.

Вексель эгаси тоншириғи билан банк векселни масъул сақлаб бериш учун тўлангунга қадар муддатга қабул қилиши мумкин.

Вексель йўқотиб қўйилган тақдирда янги ёзиб берилмайди. Йўқотилган вексель эгаси векселни чиқарган банкка (банк эмитент) вексель йўқотганлиги ҳақида ариза беради. Ариза банк бошқаруви тузган комиссия томонидан кўриб чиқилади. Векселни тўлаб беришда уни йўқотганлик учун комиссия белгилани микдорда жарима ушлаб қолиниши мумкин. Ариза даъво муддати ўтмаган ҳолда қабул қилинади.

Вексель олиш учун ҳаридор банк билан шартнома тузади ва банкнинг ҳисобига пул ўтказилади. Тўлов топшириқномасида тўловнинг мақсади ҳақидаги сатрда сотиб олинаётган векселлар сони, вексель суммаси ва муддати (кунларда) кўрсатилади. Ҳаридорга биринчи талабдаёқ векселни белгиланган шаклдаги ишончнома асосида берилади.

Векселни тўлов учун тақдим этишда вексель суммаси ва унга ҳисобланган фоизларни ўтказиб бериш учун тўлов реkvизитлари кўрсатилган ҳолда икки нусхада ариза берилади. Агар вексель масъул сақловга берилган бўлса, векселни сақловга қабул қилиш ҳақидаги аризанинг нусхаси ҳам топширилади.

Банкнинг вексель бўлимида векселлар билан операцияларни ҳисобга олиш журнали юритилади. Журналда векселнинг тўловга тақдим этилиши ёки тўлаб берилганлиги ҳақида ёзиб борилади. Векселнинг ўзида махсус штамп билан тўлаб берилганлиги ҳақида белги қўйилади. Аризанинг бир нусхаси банкнинг вексель тўлаб берилганлиги ҳақидаги белгиси билан миждозга қайтарилади.

Тўланган векселлар шу кунни ваколатли шахс тузган рўйхат асосида касса операциялари бўлимига сақлаш учун топширилади. Бунда баланسدан ташқари "Банк муассасаларидан йўқ қилиш учун олинган облигациялар ва акциялар бланклари" ҳисоби бўйича крим ордери тузилади.

Тўлов муддати етиб келгач, тўлов бажарилмаса, вексель эгаси вексель берувчи ва индоссантларга нисбатан даъво билан чиқиши мумкин. Тўловчи тўловга лаёқатсиз бўлиб қолса ёки тўловларни тўхтатиб қўйса ҳам (тегишли суд қарори бўлиш бўлмаслигидан қатъий назар) вексель эгаси даъво билан чиқиши мумкин.

Вексель бўйича тўлов рад этилган ҳолда вексель эгаси векселни тўловчи жойлашган жойдаги нотариал идорага норозилик (протест) учун тақдим этади. Норозилик учун векселни тақдим этили тўлов куни эртасига ва ундан кейинги кун соат 12 га қадар амалга оширилиши лозим. Тўловчи векселни акцептлашдан бош торгганда вексель эгаси норозилик билдиргандан сўнг тўрт кун ичида ўзидан олдинги индоссантга ва вексель берувчига хабар қилади. Ҳар бир индоссант ўзидан олдингисига икки иш куни ичида хабар беради.

Вексель эгаси ўз даъвосида вексель суммасини, тўлов муддати ўтган вақтдан бошлаб ўтган давр учун Марказий банк ҳисоб даражаси миқдорида фоизларни, норозилик бўйича харажатлар қопланишини, Марказий банк ҳисоб даражаси ярми миқдорида жаримани тўлашни талаб қилиши мумкин.

Векселни тўлаб берган ўз навбатида вексель бўйича ўзи олдида масъуллардан тўлаб берилган суммани, тўлаб берилган пайтдан кейинги давр учун Марказий банк ҳисоб даражасига мувофиқ фоизларни ва ўзининг бошқа харажатларини қоплаб берилишини талаб қилиши мумкин. Индоссант векселни тўлаб бергач, ўзининг ва ўзидан кейингиларнинг индоссаментининг устидан чизиб қўйиши мумкин.

Ўтказма векселда (тратта) вексель берувчи ва тўловчи (трэссат) бошқа бошқа шахслар бўлгани учун тўловчининг вексель бўйича мажбуриятлари у векселни акцептлагандан сўнг вужудга келади. Шунинг учун ўтказма векселнинг эгаси уни ўз муддатларида акцептга ёки тўловга тақдим этиши лозим.

Ўтказма векселда вексель берувчи векселни акцептга тақдим этиш муддатини белгилаб қўйиши ёки белгиламаслиги мумкин. Тақдим этилган пайтдан бошлаб бир йил ичида акцептга тақдим этилиши лозим.

Белгиланган муддатларда акцептга ёки тўловга тақдим этилмаган вексель ўзининг тўлов қобилиятини йўқотмайди. Бироқ мазкур вексель эгаси вексель бўйича нотариус орқали норозилик билдириш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Бунинг натижасида вексель эгаси ўтказма вексель бўйича вексель берувчи ва индоссантларга нисбатан даъво ҳуқуқини йўқотади, лекин акцептловчи (тўловчи)га нисбатан даъво ҳуқуқини 3 йил мобайнида сақлаб қолади. Демак, векселни ўз муддатида тўловга тақдим этилмаслиги тўловчини тўловдан озод қилмайди.

Олдий вексель ўз муддатида тўловга тақдим этилмаган ҳолда вексель эгасининг тўловни ундириш ҳуқуқи вексель берувчига нисбатан сақланади.

Банклар вексель муомаласига оид қўйидаги операцияларни ижро этадилар:

- 1) векселни ҳисобга олиш;
- 2) махсус ссуда счётидан вексель таъминоти асосида йўқлаб олингунга қадар муддатга қарз бериш;
- 3) вексель бўйича тўловларни ундириб бериш учун уларни инкассога олиш;
- 4) миждозларнинг топшириқлари бўйича векселларни тўлаб бериш (домициляция).

Векселни ҳисобга олиш вексель банк томонидан сотиб олинганини билдиради. Бунда банк миждан векселни муддатидан илгари сотиб олаётганлиги туфайли вексель номинал қиймати келишилган чегирма билан тўлаб берилади. Ушбу чегирма ҳисоб фоизи ёки дисконт деб аталади.

Банк ҳисобга олинган векселнинг эгасига айланади ва вексель берувчига ёки тўловчига нисбатан ҳуқуқлар унга ўтади. Шунинг учун ҳам у ҳисобга олинаётган векселнинг иқтисодий ва юридик жиҳатдан ишончлилигини текшириб кўради. Векселдаги барча зарур реквизитлар тўлдирилган бўлиши лозим. Вексель тўловчининг, векселда имзоларини қолдирган индоссантларнинг молиявий аҳволига эътибор берилади. Векселда унинг қўлдан қўлга ўтиши ҳақида ёзувлар қўлиги векселнинг ҳақиқийлигини билдиради. Муддати қисқароқ векселлар бўйича таваккалчилик ҳам камроқ. Ўз векселлари бўйича норозилик билдирилишга (протест) йўл қўйган вексель берувчи (тўловчи)лар векселларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ эмас.

Ҳисобга олинган векселлар қийматини банк тўловчилардан муддатидан олдин ёки ўз муддатида ундириб олади. Муддатида тўланмаган вексель ўша куннинг эртасига банк томонидан нотариуста норозилик билдириш (протест) учун тақдим этилади. Вексел нотариуста топширилганлик ҳақида тегишли квитанцияни олган ҳолда топширилиши керак. Нотариус векселга норозилик билдирилганлиги ҳақида ёзиб қўяди ва векселни банкка қайтаради. Шундан сўнг банк тўлаб берувчига векселни энг қисқа муддатда тўлаб берилиши лозимлиги ҳақида талабнома жўнатади. Талабнома бажарилмаса, банк вексель қарзини мажбурий ундирилиши масаласида судга мурожаат қилади.

Банк вексель эгаларининг векселлар бўйича тўловни ундириб бериш ҳақидаги топшириқларини ҳам бажариши мумкин (векселларни инкассога қабул қилиш). У ҳолда банк ўз зиммасига векселни муддатида тўловчига тақдим этиш ва тегишли суммани ундириш бўйича мажбурият олади. Тўловчи векселни тўлаб бермаган ҳолда, банк вексель норозилиги (протест) иштини ҳам бажариши лозим. Векселни ҳисобга олишда банк муайян таваккалчилик асосида ишласа, векселни инкассога олишда банк миждани топшириғи бўйича ва миждо номидан иш олиб боради. Инкассо операциялари учун банк воситачилик ҳақи олади.

Векселнинг тўловчиси бошқа жойда бўлган ҳолларда банк миждан векселни тўловчи жойидаги банк номига топшириш индоссаменти ёзуви билан қабул қилади. Тўловчи жойидаги банк вексель суммасини ундириш ишларини бажаради. Тўловчидан маблағ тушмаган ҳолда ҳам миждо банкнинг вексель суммасини ундириб бериш бўйича харажатларини тўлаб бериши лозим.

Банк вексель берувчи ёки трассат (вексель суммасини тўловчи) номидан векселларни тўлаб бериши мумкин (домицияция). Банк вексель суммасини тўловчи банкка олдиндан ўтказиб қўйган бўлса ёки тўловчи ҳисоб китоб счётида маблағ бўлсагина тўлайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 5 декабрдаги "Бюджетта тўловлар механизмини такомиллаштириш ва тўлов иттизомини мустаҳкамлаш чора тadbирлари тўғрисида" ги 431-сонли қарорига

биноан ҳужалик субъектлари томонидан амалга ошириладиган ҳар бир вексель обороти тижорат банкларида мажбурий тарзда рўйхатга олиниши лозим. Рўйхатга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 1996 йил 27 декабрдаги 296-сонли хатида белгилаб берилган.

Векселнинг қўлдан қўлга ўтишига олиб келадиган барча шартномалар шу жумладан, векселларнинг олди-сотдиси, моддий бойликлар, товарлар, ишлар ва хизматларга вексель билан ҳақ тўлаш шартномалари банкда рўйхатга олинади.

Вексель эгаси банкка бошқа юридик шахста ўтказиладиган векселларнинг рўйхати ва реквизитлари кўрсатилган тегишли шартномани ҳамда вексель бланklarини тақдим этади. Банк бланklar реквизитларининг шартномада кўрсатилган векселлар реквизитлари билан бир хиллигини текшириб кўради.

Рўйхатдан ўтказишда шартноманинг ўнг томонида "рўйхатдан ўтказиш" деган ёзувли тўртбурчак муҳр, банк масъул ходими имзоси ва банк муҳри қўйилади. Шартномаларни рўйхатга олиш махсус дафтарда рўйхатга олиш санаси ва рақамини, рўйхатга олган банк номини кўрсатган ҳолда амалга оширилади.

Банкда юригиладиган "Векселлар муомаласи билан боғлиқ шартномаларни рўйхатдан ўтказиш дафтари" да шартномани рўйхатдан ўтказиш номери, санаси, вексель эгаси номи, шартнома реквизитлари ва санаси, вексель номинал қиймати, вексель серияси, вексель рақами, вексель тўланиши муддати, эмитент номи, вексель олувчининг номи кўрсатилади.

Бюджетга тўловлар бўйича қарздор ҳужалик субъектлари ёки бюджетга қарздор ҳужалик субъектларининг дебиторлари бўлган корхона ва ташкилотларга банк векселлари билан ва векселлар қиймати тўланадиган ойда корхона векселлари билан товарлар ва хизматлар учун ҳақ тўлаш таъқияқланган. Бундай ҳолда банкда мазкур векселлар муомаласи бўйича шартномаларнинг рўйхатга олиниши ҳам таъқияқлаб қўйилган.

Векселлар турига боғлиқ равишда (банк вексели ёки корхона вексели) бюджетга қарзлар ундирилишининг икки хил варианты қўлланади.

Банк векселлари эгалари векселларни банкка муддатидан олдин тақдим этадилар (бюджетдан қарзлар миқдорига монанд суммаларда) ва олинган маблағни бюджетдан қарзни тўлашга йўналтирадилар. Банк эмитент бундай векселларнинг муддатидан олдин тўлаб берилишини таъминлашга мажбур. Албатта, муддатидан олдин тўлаб берилган вексель учун тегишли дисконт суммаси чегириб қолинади.

Бюджетдан қарздор вексель эгаси қўлида тўлаб берилиши муддати 30 кундан оз вақт қолган корхона векселлари бўлганда эса, бу векселлар эмитентнинг банкка масъул сақлаш учун топширилади. Топшириш пайтида вексель эгаси қўлидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- векселни масъул сақлашга топшириладиганлиги ҳақида ва тўлов муддати етиб келганда тўловчидан вексель қийматини ундириб берилишини сўраб уч нусхада ариза;
- уч нусхада векселлар реестри;
- бир нусхада ишончнома.

Ариза ва реестрнинг биринчи нусхалари, ишончнома банкда қолади, Ариза ва реестрнинг векселлар банкка масъул сақлаш учун қабул қилинганлиги тўғрисида банк белгиси қўйилган иккинчи ва учинчи нусхалари вексель эгаси рўйхатдан ўтган жойдаги солиқ органларига юборилади. Ариза ва реестрнинг учинчи нусхалари солиқ органи белгиси билан қарздор корхонага (вексель эгасига) қайтарилади. Ариза ва реестр солиқ органида рўйхатга олингач, бюджетта тўловлардан қарз бўйича (вексель суммаси миқдорига мувофиқ) боқиманда (пеня) ҳисоблаш тўхтатилади.

6.6. Банкларнинг факторинг операциялари

Банк томонидан миқозларга факторинг хизмати кўрсатишнинг асосий мазмуни миқозларнинг дебитор ҳисоблариши инкассолан ва бошқа иқтисодий субъектлардан улар учун тўловларни ундириб олишдан иборат. Банк бундай хизматни икки хил йўл билан амалга ошириши мумкин. Биринчисида банк миқоз учун тўловни унинг қарздоридан ундирилишида воситачи бўлиб майдонга чиқади ва бу миқознинг ўз қарздори билан тузган ҳужжалик шартномасида қайд этилган бўлади.

Иккинчи ҳолда банк миқоздан унинг тўловни талаб қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатни сотиб олади (тегишли равишда дисконтланган ҳолда) ва тўловни тўловчидан муस्ताқил равишда ундиради. Иккинчи ҳол ўз мазмуни бўйича миқоз банк кредитидан фойдаланаётганлигини билдиради.

Факторинг хизматлари кўрсатилганда, банк миқоздан комиссия ҳақ ёки факторинг кредити бўйича фоиз олиши мумкин. Факторинг кредити бўйича фоиз ставкалари қайта молиялаш ставкаларидан юқорироқ бўлгани маъқул, чунки факторинг операцияларининг таваккалчилик даражаси анча юқори ҳисобланади.

Факторинг хизматлари кўрсатишда банк миқоз билан ўзаро шартнома тузади. Шартномада бевосита факторингдан ташқари у билан боғлиқ бошқа қатор хизматлар кўрсатилиши ҳақида ҳам шартлашиб олиш мумкин. Масалан:

- ◆ миқоздаги дебитор қарзлари бухгалтерия ҳисобини юритиш;
- ◆ миқозга ҳужжалик шартномалари тузиш, тўловларни ўз вақтида ундириш, ҳисоб китобларни йўлга қўйиш бўйича маслаҳатлар бериш;
- ◆ миқозни бозор ва ундаги баҳолар ҳақида, потенциал харидорларнинг тўлов қобилияти ва бошқа маълумотлар билан таъминлаш ва бошқа хизматлар.

Шартномада факторинг тури, факторинг кредити ҳажми ва фоизлари, воситачилик ҳақи, ўзаро мажбуриятларнинг адо этилиши кафолатлари ва мажбуриятларни бажармаганлик учун моддий жавобгарлик, ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби ва бошқа жиҳатлар батафсил баён этилиши лозим.

Факторинг шартномаси тузишдан олдин банк миқознинг молиявий аҳволини сингчилаб ўрганади: баланс ликвидлиги кўрсаткичлари, дебитор қарзлари таркиби ва муддатлари таҳлил қилинади, корхона маҳсулотини сотиш имкониятлари, бозор конъюктураси, харидорларнинг тўлов қобилияти аниқлаб олинади. Факторинг шартномаси суммасини белгилашда

мижознинг харидорлар билан хўжалик шартномаларига асосланиши мақсадга мувофиқдир.

Банкнинг миждозлардан бошқа эмитентлар векселлариши сотиб олиши (векселларни ҳисобга олиш) ҳам ўз мазмунига кўра факторинг операциясидир. Чунки бунда банк вексел бўйича тўловни ундиришни ўз зиммасига олади.

6.7. Лизинг операциялари

Лизинг техникавий лойиҳаларни кредитлаш шакли бўлиб, техника воситалари ва ускуналари (ривожланган мамлакатларда бино ва иншоотларни ҳам)ни асосан ўрта муддатли ва узок муддатли ижарага берилишини ифодалайди.

Лизинг шартномаси одатда лизинг объектининг ижарачи томонидан ижара муддати сўнггида бутунай сотиб олинишини назарда тутати ва тўла берилган ижара суммалари объект баҳосининг тўланган қисми, деб қабул қилинади. Лизинг объекти ижарачи томонидан сотиб олинишини назарда тутмайдиган ижара оператив лизинг, деб аталади ҳамда у кўпинча қисқа муддатли (бир йилгача) бўлади. Лизинг объектининг ижарачи ихтиёрида бутунай қолиши эса молиявий лизинг деб аталади.

Мулкни унинг ҳақи қисмларга бўлиниб турадиган тарзда сотиб олиш ёки ижарага олиб фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан маъқулроқ бўлган ҳолларда лизинг хизматларига мурожаат қилинади. Ижарачи мулкдан амалда ўзига тегишли мулк каби фойдаланади, лекин юридик жиҳатдан мулкнинг қонуний эгаси лизинг берувчи ҳисобланади. Лизинг олувчи (ижарачи) лизинг бўйича харажатларни тўла тўқис таннархга қўшади ва шу орқали ўзининг молиявий таваккалчилигини анча камайтиради.

Ўзбекистонда лизинг ҳали кенг тарқалгани йўқ. 1995 йил октябрда Тошкентда Устав фонди 4,0 млн. АҚШ долларидан иборат "Ўзбеклизинг Интернешнл" АЖ халқаро лизинг компанияси, 1996 йил сентябр ойида Ўзбекистонда банклар уюшмаси томонидан "Банк лизинг" универсиал лизинг компанияси (Устав фонди 200 млн. сўм), Ўзбекистон банклар уюшмаси билан АҚШнинг "Кейс Корпорейшн" компанияси ҳамкорлигида "ЎзКейсАгролизинг" қишлоқ хўжалик лизинг компанияси ташкил этилган.

Оператив лизинг учун одатда қуйидаги белгилар хос бўлади:

- ижара муддати ижарага берилаётган мулкнинг тўла жисмоний эскириши даврини қамраб олмайди;
- мулк бузилиши ёки йўқотилиши таваккалчилиги ижарага берувчи зиммасида қолади;
- ижара муддати тугагандан сўнг мулк бошқа ижарачига ижарага берилади ёки бутунай сотиб юборилади.

Бир йилгача муддатга ижарани билдирувчи лизинг рентинг деб аталади, бир йилдан уч йилгача муддатга эса хайринг деб номланади. Бундай операциялар билан банклар деярли шуғулланмайдилар, улар ихтисослашган лизинг компаниялари учун хос.

Банклар асосан молиявий лизинг билан шуғулланишни маъқул кўрадилар. Молиявий лизинг хизмат кўрсатиш билан биргаликдаги лизинг,

ловериж-лизинг ва "пакет" таркибида лизинг каби турларга бўлинади. Хизмат кўрсатиш билан биргаликдаги лизингда молиявий лизинг билан биргаликда ижарага берилаётган мулкдан фойдаланиш билан боғлиқ қўшимча хизматлар кўрсатилиши ҳақида ҳам шартнома тузилади. Ловериж-лизингда топширилаётган мулкнинг бир қисми банкдан, иккинчи қисми (кўпроги) учинчи томондан ижарага олинади. "Пакет" таркибидаги лизингда бино ва иншоотларни корхона кредит ҳисобига сотиб олади, ускуна эса корхонага лизинг шартлари билан топширилади.

Ижарадаги мулк эксплуатацияси билан боғлиқ харажатлар, ижарачи зиммасига юкланадиган лизинг муносабатлари соф лизинг, бу мулкка техникавий хизмат кўрсатиш ижарага берувчи зиммасида бўлган лизинг эса тўла лизинг, деб аталади.

Ўз мазмунига кўра лизинг кредит битимидир. Ижарачи лизинг объектида муҳассамлашган қийматни қайтариб бериш, муддатлилик ва ҳақ тўлаш шартлари билан вақтинча фойдаланиш учун банкдан қарзга олади.

Лизинг ўзининг ташқи шакли бўйича ижара қўринишида бўлса ҳам, мазмун бўйича ундан муҳим равишда фарқланади. Лизинг олувчи ижарачи каби мулкни узоқ муддатли фойдаланиш учун олади. Шу билан бирга, лизинг олувчига мулкка эгаллик ҳуқуқи билан боғлиқ мажбуриятлар ҳам юкланади: мулкнинг қийматини тўлаш, мулк тасодифан нобуд бўлганда талофотларни қоплаш, мулкни суғурталаш, техникавий хизмат кўрсатиш, таъмирлаш ва ҳоказо. Бироқ, молиявий лизинг муносабатлари тутагунга қадар лизинг берувчи мулкнинг эгаси бўлиб қолаверади.

Лизинг объекти нобуд бўлиши ёки объектдан фойдаланиш имконияти йўқлиги лизинг олувчини қарзни тўла равишда тўлаб бериш мажбуриятидан озод қилмайди. Лизинг олувчи ижарачидан фарқли равишда мулкнинг бутун қийматини тўлаб беради.

Лизинг объектида нуқсонлар аниқланган ҳолларда лизинг берувчи кафолат мажбуриятларидаш озод ҳисобланиб, лизинг олувчи барча даъволарини объектни етказиб берувчи (сотувчи) га йўналтириши лозим.

Тижорат банклари томонидан амалга ошириладиган лизинг операцияларининг асосий тури соф молиявий лизинг, яъни ижарадаги мулкка хизмат кўрсатиш харажатлари тўлалигича ижарачига юкланган ва ижара муддати давомида мулк қиймати тўла тўлаб бериладиган лизингдир. Соф молиявий лизингда ижара муддати ижара объектнинг иқтисодий ҳаёт муддатига мувофиқ келади. Ушбу жараёнда банк молияловчи вазифасини ижро этади.

Банк билан ижарачи ўртасидаги муносабатлар улар ўртасида тузиладиган лизинг шартномасида расмийлаштирилади. Шартномада банкнинг лизингдаги мулкдан ижарачи томонидан мақсадга мувофиқ фойдаланишни текшириш ҳуқуқи қайд этилади. Шартномага биноан лизингдаги мулкдан мақсадга мувофиқ келмайдиган йўналишда фойдаланилганда, потўғри фойдаланиш натижасида унинг ҳолати ёмонлашганда, мулк йўқотилган ёки нобуд бўлган тақдирда банк лизинг шартномасини бекор қила олади. Ижара ҳақи тўловлари узоқ муддатга кечиктирилганда ҳам банк томонидан шартномани бекор қилиниш ҳуқуқи

сақланади. Шартномада шартнома ижарачининг айби билан бекор қилинган ҳолларда ижарачи томонидан банкка ижара битимининг тўлиқ суммасидан кам бўлмаган миқдорда товон тўланиши (шу жумладан муайян миқдорда жарима ҳам) келишиб олинган бўлиши керак.

Ижарачи банкрот бўлган ҳолда мулк банкка қайтариб олиниши ҳамда лизинг шартномаси бекор қилинишидан банк талофотлари ижарачидан тўла ундирилиши лозим.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Корхоналар молиявий ресурслари таркибига нималар киради?
2. Корхонанинг ўз маблағлари таркибига қандай маблағлар киради?
3. Банк кредити нима?
4. Кредитлаш методи нима?
5. Кредит олиш тартибини тушунтиринг.
6. Кафолат нима?
7. Кредит шартномасининг мазмунини тушунтиринг.
8. Вексель нима?
9. Факторинг операцияси нима?
10. Лизинг операцияси нима?

7-БОБ. БАНКРОТЛИК

7.1. Банкротлик тушунчаси ва аломатлари

Банкротлик — бу пул тўламаслик натижасида корхонанинг мажбурий тугатилиши. Банкротликнинг бевосита ифодаси корхонанинг ўз қарздорлик мажбуриятларини тўлаш (вексилни муддатида тўлаш, банк қарзларини узиш ва х.к.) имконияти йўқлиги ҳисобланади. Бу эса корхонани мажбурий тугатилишига, кредиторларнинг талабларини қондириш учун унинг мулклари сотилишига олиб келади.

Банкротликнинг аломатлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, юридик шахсларнинг пул маблағлари бўйича тўлашга қодир эмаслиги, аниқлик киритиладиган бўлса, тегишли мажбуриятлар ва тўлов мажбурияти юзага келган кундан эътиборан олти ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, бундай ҳолат банкротлик аломати деб эътироф этилади.

Иккинчидан, жисмоний шахс (юридик шахс мақоми олмастан тadbirkorлик фаолиятини амалга ошираётган шахс)нинг пул маблағлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва мажбурий тўловларни тўлашга қодир эмаслиги ёки, агар тегишли мажбуриятлар ва тўловларни бажариш санаси бошланган пайтдан эътиборан уч ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса ҳамда мажбуриятлар унга тегишли мол-мулкнинг қийматидан ошиб кетган бўлса, банкротлик аломатлари юзага келган бўлади.

Ҳўжалик юригиш субъектининг банкрот бўлиши деганда, унинг қарз мажбуриятлари мол-мулкдан ошиб кетганлиги сабабли товарлар (ишлар, хизматлар)га ҳақ тўлашга ва бошқа кредиторларнинг талабларини қондиришга, шу жумладан, бюджетга ва бюджетдан тапқари фондларга мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади.

Қонунчиликка биноан банкрот, деб эътироф этилган корхонанинг мол-мулки унинг қарз мажбуриятлари бўйича даъволарни қондиришга қонунчиликда белгиланган тартибда йўналтирилади. Корхонанинг мол-мулки маъмур даъволарни қондириш учун етарли бўлмаган ҳолларда корхона эгаларининг ёки муассасаларининг мулкий масъулияти қонунчиликда белгиланган қўйилган. Масъулияти чекланган корхоналар (акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар)да корхона мулкдорлари корхона мажбурияти бўйича жавобгар эмаслар. Лекин корхона эгаларининг қасдан ҳаракатлари банкротликка олиб келган ҳолларда бундай жавобгарлик вужудга келади. Хусусий корхоналарда мулк эгалари корхона мажбуриятлари бўйича жавоб берадилар, чунки улар корхонани бевосита тасарруф этадилар.

Банкротлик тартибини қўллаш эҳтимоли бозор иқтисодиёти субъектларининг рақобат шароитларида юксак масъулият ва ўзига нисбатан талабчанлик руҳида ишлашини таъминлайди. Айни пайтда бу тартиб корхона кредиторларининг манфаатларини ҳимоя қилади, чунки улар интизомсиз қарздорларга нисбатан банкротлик тартибининг қўлланиши ҳақида ҳўжалик судига даъво билан мурожаат қилишлари мумкин.

Юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар ўз мажбуриятлари юзасидан ўзларининг жами мол-мулклари билан жавобгар бўладилар.

Мол мулки етарли бўлмаган тақдирда қарздор ўз қарзлари бўйича қонун ҳужжатларда белгилаб қўйилган тартиб ва миқдорларда жавобгар бўлади. Қарз ундиришга тортилиши мумкин бўлмаган мол-мулк қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ёлганиб шартнома (контракт) бўйича ишловчи шахслар хўжалик юритиш субъектларининг қарзлари бўйича мулкий жавобгар бўлмайдилар.

Банкрот бўлишга олиб келган файриқонуний хатти ҳаракатлар деганда, корхоналар, мулкдорлар, кредиторлар ёки ўзга шахсларнинг қасддан ёки бепарволик оқибатида содир этган, хўжалик юритиш субъекти ёхуд кредитор (кредиторлар)га зиён етказган хатти ҳаракатлари билан боғлиқ қондабузарликлар тушунилади. Жумладан, қуйидагилар файриҳуқуқий хатти ҳаракатларга кирди:

- қарздор мол-мулкнинг ҳаммасини ёки муайян қисмини ёхуд унинг мажбуриятларини яширганлик;

- қарздорнинг хўжалик фаолиятини амалга ошириши билан боғлиқ ҳисоб китобга доир ҳар қандай ҳужжатни яширганлик, йўқ қилиб юборганлик, қалбакилаштирганлик;

- мол-мулкни (шу жумладан, пул маблағларини) яшириш мақсадида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берганлик;

- бухгалтерия ҳужжатларига зарур қайдларни киритмаганлик;

- қарздорнинг қарзга олинган ва ҳақи тўланмаган мол-мулкнинг ҳаммасини ёки муайян қисмини сотганлик, йўқ қилиб юборганлик, гаровга қўйганлик;

- мансабдор шахслар ёки мулкдорларнинг шахсий манфаатлари учинчи шахсларнинг манфаатлари йўлида хўжалик юритиш субъектининг тўловга лаёқатсизлигини баттар кучайтирганлик;

- кредиторлардан сийлов олиш ёки уларга тегишли тўловларни бўлиб бўлиб тўлашга эришиш учун кредиторларни чалғитиш мақсадида ўзини ёлғондан (сохта) очор деб эълон қилганлик;

- кредитор (кредиторлар)га зиён етказиш мақсадида бошқа ҳар қандай усул билан хўжалик юритиш субъектини атайин банкротликка дучор қилганлик;

- бошқа кредиторларга зиён келтирган ҳолда муайян кредиторларнинг талабларини қондиришга афзаллик берганлик, талабнинг ана шундай йўсинда қондирилишига рози бўлганлик;

- солиқлар ва қарзларнинг тўлашдан қочиб қутулиш мақсадида қарздорнинг атайин ўзини ўзи тугатганлиги.

Банкрот бўлишга олиб келган файри ҳуқуқий хатти ҳаракатлар содир этган шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Қарздор корxonанинг ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисида ва банкрот бўлишига ҳақида расмий равишда эълон қилиш хусусидати қарорини хўжалик юритиш субъекти ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни

тўлай олмаслиги ва унинг тўлов қобилиятини тиклаш имконияти йўқлиги таҳлил натижасида аниқлангач, қабул қилинади.

Корхонанинг ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисидаги қарорга рози бўлмаслиги хўжалик судида банкрот бўлганлигига доир иш кўзгатишга сабаб бўлади.

Қарздор корхона, мазкур хўжалик юритиш субъекти мол-мулкнинг эгаси, унинг ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисидаги қарорни тасдиқлаган пайтдан эътиборан, тугатилиш жараёнида хўжалик юритиш субъекти, деб ҳисобланади. Қарздор корхона ихтиёрий равишда тугатилиши тўғрисидаги эълон расмий матбуотда чоп этилади.

7.2. Банкротлик мезонлари

Корхона фаолиятини баҳолашда, аввало, унинг тўловга қобилияти ва молиявий барқарорлиги кўрсаткичларидан келиб чиқилади. Шунинг учун молиявий ҳолатни чуқур таҳлил қилиш айти шу кўрсаткичлардан бошланади.

Тўловга қобиллик деганда, корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари бўйича ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда ҳисоб китобларни амалга оширишга қодирлиги тушунилади. Бундай мажбуриятларга иш ҳақи бўйича ходимлар билан, олинган товар-моддий бойликлар ва кўрсатилган хизматлар учун мол етказиб берувчилар билан, ссудалар, бюджет тўловлар бўйича банклар билан ҳисоб китоблар ва бошқалар кирди.

Тўловга ноқобиллик вақтинчалик ҳамда узок муддатли, доимий бўлиши мумкин. Бунинг сабаблари ички, яъни молиявий ресурсларнинг етишмаслиги, сотувлар ҳажми ва тегишли равишда тушумнинг камлиги, оборот маблағлари етарли эмаслиги ҳамда ташқи битимлардан тўловларнинг ўз вақтида келмаслигига боғлиқдир.

Тўловга ноқобиллик белгилари балансини ўқишдаёқ оқсатган, қаноатлангирмайдиган моддаларнинг мавжудлиги ва зарарлар акс этиши билан кўзга ташланади.

Тўловга қобилликнинг энг аниқ умумлаштирилган кўрсаткичи сафарбар ликвидлик коэффиценти бўлиб, у барча оборот маблағларини сафарбар қилганда, корхона қисқа муддатли мажбуриятларнинг қандай қисмини қоплаши мумкинлигини кўрсатади. Тўловга қобилликни тавсифлаш учун бошқа кўрсаткичлар ҳам қўлланади. Уларнинг асосийларини кўрсатиб чиқамиз.

Муддатли ликвидлик коэффиценти ликвидлик ёки қоплаш коэффицентининг бир тури бўлиб, унда суратда фақат пул маблағлари, қисқа муддатли қўйилмалар ва соф дебиторлик қарзи ҳисобга олинади, товар-моддий захиралари мажбуран сотилганда олинadиган пул маблағлари уларни харид қилгандаги харажатлардан анча кам бўлиши билан изоҳланади. Чунончи, хорижий иқтисодчилар маълумотларига қараганда, банкрот бўлган корхоналарни тугатиш пайтида олинadиган маблағ ишлаб чиқариш захиралари ҳисобидаги қийматнинг кўпи билан 40 фоизини ташкил этади.

Муддатли ликвидлик коэффициенти = $\frac{\text{пул маблағлари, қисқа муддатли қўйилмалари ва соф дебиторлик қарзи (170 сатр 1 шаклдан ва 290-сатр 1 шаклдан)}}{\text{қисқа муддатли мажбуриятлар (1 шакл 420-сатрдан 530 сатргача)}}$

бунда қавс ичида бухгалтерия балансидан олинadиган кўрсаткичларнинг сатр рақамлари берилган.

Ғарбда бу коэффициентнинг қиймати 1 дан кам бўлмашлик керак, деб ҳисоблашади. Тўғри, муддатли ликвидлик коэффициентининг жуда юқори кўрсаткичи соф дебиторлик қарзининг асоссиз равишда ўсиб кетиши натижасида бўлиши мумкин. Соф дебиторлик қарзи инвентарлаш йўли билан аниқланади, бунда гумонли (ишончсиз) қарзлар чегирилади. Ўтиш иқтисодиёти шароитида қарзларнинг амалда ундирилишидаги муаммолар мавжудлиги, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар эса ривожланган иқтисодиётга эга бўлган мамлакатлардек молиявий восита аҳамиятини қасб этмаганлиги сабабли мазкур коэффициентнинг ҳақиқий қиймати 0,16-0,7 дан ортиқ эмас.

Жорий ликвидлик коэффициенти корхонанинг хўжалик фаолиятини юритиш ва қисқа муддатли мажбуриятларни ўз вақтида қўндириш учун оборот маблағларига эгаллигини ақс эттиради. Жорий ликвидлик коэффициенти корхонада мавжуд ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзи ва бошқа оборот маблағлари амалдаги қийматининг (баланс активи 2 бўлими якунлари йиғиндиси) банк қисқа муддатли кредитлари, қисқа муддатли қарзлар ва кредиторлик қарзи кўринишидаги энг қисқа муддатли мажбуриятларга (баланс пассиви 2 бўлими якуни, бундан 400, - 410, - 380, - 370 сатрлар чегирилади) нисбати сифатида ҳисоблаб чиқилади.

Жорий ликвидлик коэффициентини ҳисоб-китоб қилиш учун қуйидаги формула қўлланади:

$$K_1 = \frac{A_2}{540 - (400 + 410 + 370 + 380)}$$

бунда: A_2 баланс активининг 2 бўлими якуни.

Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти корхонада молиявий барқарорликни таъминлаш учун зарур ўз оборот маблағлари мавжудлигини кўрсатади. Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти ўз маблағлари манбалари ҳажмлари (баланс пассивининг 1 бўлими якуни) ва асосий маблағлар ҳамда бошқа оборотдан ташқари активлар (баланс активининг 1 бўлими якуни) айирмасининг корхонада мавжуд ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган қурилиш, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзи ва бошқалар кўринишидаги оборот маблағлари (баланс активи 2 бўлими якуний йиғиндиси) амалдаги қийматига нисбати сифатида аниқланади. Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти ҳисоблаш формуласи қуйидаги кўринишга эга:

$$K_2 = \frac{П_1 - П_2}{A_2}$$

бу ерда: $П_1$ - баланс пассивининг 1-бўлим якуни.

$П_2$ - баланс пассивининг 2-бўлим якуни.

A_2 - баланс активининг 2-бўлим якуни.

Қуйидаги шартлардан бири бажарилмаса, корхона баланси таркиби қониқарсиз, корхона эса тўловга ноқобил деб топилди:

◆ Ҳисобот даври охирида жорий ликвидлик коэффициентини 2-дан кам қийматга эга бўлса;

◆ Ҳисобот даври охирида ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффициентини 0,1 дан кам қийматга эга бўлса.

Корхонани тўловга ноқобил деб топилгани унинг ночорлигининг тан олинганини аниқламайди, эгасининг фуқаролик ҳуқуқий жавобгар бўлишига олиб келмайди. Бироқ, иқтисодий аҳволи оғирлашган корхона фаолияти корхоналар иқтисодий ночорлиги масалалари билан шуғулланувчи давлат органлари назорати остига олинади. Корхона раҳбарлари ва эгалари тегишли равишда оғоҳлантирилади. Бу корхона молиявий ҳолатининг оператив назоратини таъминлаш ва ночорликнинг олдини олиш бўйича вақтида чоралар кўриш, шунингдек, корхонанинг танг ҳолатдан мустақил чиқишини рағбатлантиришга имкон беради.

Кредиторлар даъволари бўйича корхоналар ночорлиги тўғрисида иш кўрилаётганда хўжалик судларининг расмий талаби билан юқорида кўрсатилган коэффициентлар қийматларига асосланиб, корхонанинг молиявий ҳолати ва баланси таркибини баҳолаш ҳақида хулоса тайёрланади. Мазкур вазифа Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 28 декабрдаги "Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси ҳузуридаги корхоналар иқтисодий ночорлиги ишлари бўйича қўмита фаолиятини ташкил этиш мақсадлари тўғрисида"ги 465-сон қарорига мувофиқ шу қўмита зиммасига юкланган.

Корхонанинг ночорлиги, корхона раҳбарларига нисбатан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 11-декабрдаги ПФ-1658-сонли "Корхоналар банкротлиги тўғрисидаги қопун ҳужжатларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ва 1995 йил 12-майдаги ПФ-1154-сонли "Халқ хўжалигида ҳисоб китобларни ўз вақтида бажариш учун корхона ва ташкилотлар раҳбарлари жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорларида кўзда тутилган жавобгарлик чораларини кўриш учун асос бўлиб хизмат қилади.

7.3. Молиявий аҳволи ёмон бўлган корхоналарни санақиядан ўтказиш жараёни

Санақия банкротлигининг олдини олиш мақсадида қарздорнинг муассислари (қатнашчилари) ва мол-мулк эгаси томонидан банкрот деб эълон қилиш тўғрисидаги аризаси хўжалик судга тақдим этилгунга қадар қарздорни молиявий жиҳатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар

мажмуасидир. Бунда санадияга тортилган ташкилотни молиявий жихатдан соғломлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар қарздор билан тузилган келишувга асосан кредиторлар ёки бошқа шахслар томонидан ҳам қўрилиши мумкин.

Судгача санадия қилиш банкротлик бўйича иш қўзғатилгунга қадар амалга оширилади ҳамда қарздорнинг тўлов қобилияти ва иқтисодий жихатдан қодирлигини кўтариш, келгусида самарали фаолият кўрсатиши учун шароит яратиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Шундай қилиб, банкротлик ва санадия тушунчалари ўзаро фарқ қилади, лекин бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Санадияга банкротлик аломатларига эга иқтисодий почор бўлган хўжаликни жар ёқасидан қутқаришга қаратилган тадбир сифатида қаралиши лозим.

Корхоналарни санадия қилишнинг икки шакли мавжуд:

- ◆ давлат маблағларини жалб этган ҳолда;
- ◆ давлат маблағларини жалб этмаган ҳолда.

Судгача давлат маблағларини жалб этган ҳолда санадия қилишни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ваколат берилган идора амалга оширади. Алоҳида тўхталиб ўтиш керак бўлган яна бир муҳим масала маблағларни жалб этиш шартидир. Кўпчилик раҳбар ходимларда, айниқса, биринчи бор санадия жараёни бошланган пайтда уларга давлат томонидан қайтариб бермаслик шarti билан молиявий ёрдам берилади, деган тушунчалар пайдо бўлиши мумкин. Бундай тушунчалар ҳеч қандай асосга эга эмас. Яъни, давлат маблағларини жалб этган ҳолда санадияга тортилган тақдирда ҳам, улар қайтариб бериш шarti билан маълум муддатга берилади.

Санадия доирасидаги чоралар қуйидагилардан иборат:

- ◆ ўзаро қарз суришни ташкил этиш;
- ◆ тўлаш муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўлиқ ёки қисман сотиб олиш;
- ◆ солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларни амалга ошириш ва давлат кредитларини қайтариш жараёнларини санадия муддати бўйича узайтириш;
- ◆ корхонани рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослаб қайта ихтисослаштириш;
- ◆ ташқаридан юқори малакали мутахассисларни жалб этиш;
- ◆ ходимлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш;
- ◆ қишлоқ хўжалиги корхонасининг тўлов қобилиятини тиклаш ва унинг ўз фаолиятини давом эттиришидан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан молиявий ёрдам кўрсатиш;
- ◆ корхона ўз фаолиятини давом эттириши учун кредиторларга тегишли қарзларни тўлаш муддатини узайтириш, уларни бўлиб-бўлиб тўлаш ёки қарзларнинг муайян қисмидан кечиш тўғрисида корхона ва кредитор ўртасида битим тузиш;
- ◆ ташқаридан бошқаришни жорий этиш.

"Банкротлик тўғрисида"ги Қонунга асосан қарздорни суддан олдин санадия қилиш ўн икки ойдан йигирма тўрт ойгача муддатга жорий

этилади. Лекин шундай ҳолатни эсдан чиқармаслик керакки, белгиланган муддат тугатунга қадар ҳам санация тўхтатилиши мумкин. Санация қилишни тўхтатиш тўғрисидаги қарорни ҳукумат комиссияси чиқаради.

Ташқи бошқарувчи табиқи бошқарув муддати тугашидан 15 кун олдин, шунингдек, унинг муддатидан олдин тугаланиши учун асослар мавжуд бўлганда, митгақавий комиссия орқали ҳукумат комиссиясига яқуний ҳисобот тақдим этади. Санация жараёни белгиланган муддагдан олдин қуйидаги ҳолларда тўхтатилиши мумкин:

- ◆ "Қишлоқ хўжалиги корхонасини санация қилиш тўғрисида"ги Қонун ҳужжатлари талабларининг бажарилмаётганлиги сабабли;

- ◆ соғломлаштириш режасида белгиланган мақсадларга эришилиши муносабати билан;

- ◆ санация қилишининг самарасиз эканлиги аниқланганлиги сабабли;

- ◆ мақсадга эришилмаган тақдирда.

"Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 3 моддасига асосан банкротлик аломатларига эга бўлган, яъни узлуксиз зарар кўриб ишловчи, тўловга қобилиятсиз ва иқтисодий жиҳатдан ночор аҳвол қолган барча кўринишдаги бозор субъектлари санация объектлари бўлади.

Санацияга тортилган қишлоқ хўжалиги корхоналари ва субъектлари мол мулкнинг мулкдорлари, кредиторлари, ёки бошқа юридик ва жисмоний шахслар, ёки ушбу жараёнда мулк эгаси, қарздор ва кредитор сифатида қатнашувчи томонлар санация субъектлари бўлиши мумкин.

7.4. Корхонани тугатишга доир ишни юритиш

Корхонани тугатишга доир ишни юритиш, кредиторларнинг талабларини мутаносиб равишда қондириш ва ночор қарздорни қарзлардан қутулган, деб эълон қилиш томонларни ўзаро ғайриҳуқуқий хатти-харакатлардан химоялаш мақсадида амалга оширилади.

Ишончли вакил, кредиторларнинг йиғилиши (кредиторлар комитети), ночор қарздор ва бошқа манфаатдор томонлар тугатишга доир ишни юритиш қатнашчилари ҳисобланади.

Хўжалик суди хўжалик юритиш субъектининг банкрот бўлганлиги тўғрисида ҳал қилув қарор қабул қилган тақдирда ишончли шахс бошчилигида тугатиш комиссияси тузилади.

Тугатиш комиссиясининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ◆ банкрот бўлган хўжалик юритиш субъекти жойлашган ердаги расмий матбуотда унинг тугатилиши тўғрисида ва кредиторларнинг ўз даъволарини тақдим этишлари тартиби ҳусусида эълон бериш;

- ◆ банкрот бўлган хўжалик юритиш субъекти тугатилиши тўғрисида кредиторлар ва манфаатдор томонларни хабардор қилиш;

- ◆ банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектининг мол-мулки, шу жумладан, гаровга қўйилган мол-мулки тўғрисида ҳисобот тузиш;

- ◆ тугатиш балансини тузиш ва уни хўжалик судига тақдим этиш;

- ◆ банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектини тугатиш режасини тузиб чиқиш;

• жорий ишларни охирига етказиб бориш;
• банкрот бўлган хўжалик юритиш субъекти мулкни манфаатдор томонлар фойдасини кўзлаб, босқичма босқич тугатиш;

• кредиторларга, хўжалик судига, давлат назорати, солиқ органларига, бошқа манфаатдор ташкилотлар ва шахсларга банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектининг мол мулки тўғрисида, мол-мулкни тугатиш қандай бораётганлиги ҳақида ахборот бериш;

• банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектини тугатиш қандай ўтганлиги тўғрисида яқунловчи ҳисобот тайёрлаш ва уни хўжалик судига тақдим этиш.

Банкрот бўлган корхоналарни тугатиш режасида қўйидагилар акс эттирилади:

• банкрот бўлган корхона молиявий аҳволининг тўла ва ҳолис баёни;
• кредиторларнинг даъволарини қондириш шартлари, тартиби, навбати ва мутаносиблиги;

• банкрот бўлган корхона мол-мулк эгасининг, меҳнат жамоасининг манфаатлари ҳисобга олинганлиги;

• сотилиши лозим бўлган мол-мулкнинг рўйхати;

• мол-мулкни сотиш усули, жойи ва вақти;

• суд харажатларини тўлаш, экспертларнинг, тугатиш комиссияси аъзоларининг, ишончли вакиллар ва бошқа шахсларнинг фаолиятига ҳақ тўлаш шартлари ва бошқалар.

Банкрот бўлган корхонани тугатиш режаси кредиторлар билан келишилган бўлиши керак ва у, агар даъво суммасининг камида учдан икки қисмининг эгаси бўлган кредиторлар томонидан қувватланса, маъқулланган ҳисобланади. Агар тугатиш режаси маъқулланмаса, кредиторлар эса банкрот бўлган корхонани тугатиш учун ўзлари тузган режани белгиланган муддатда тақдим этмасалар, хўжалик суди тугатиш комиссияси тақдим этган режани тасдиқлайди.

Тугатишга доир ишни юритишдаги ишончли вакил жисмоний ёки юридик шахс бўлиши мумкин.

Ишончли вакил:

• кредиторлар талабларини қондиришга мўлжалланган мол-мулкни жамлайди;

• қарздорнинг молиявий аҳволи ва мол-мулкни тўғрисида давлат назорат ва солиқ органларига, шунингдек, кредиторларга ахборот тақдим этади;

• тугатиш комиссияси фаолиятига раҳбарлик қилади;

• ишни юритиш учун бухгалтер ва бошқа шахсларни тайинлайди;

• экспертларни жалб қилади;

• корхона ишлаб чиқариш фаолиятини тўхатишга қўйишга ёки унга руҳсат этишга ҳақли бўлади;

• мол-мулкни яшириб қолиш ёхуд солиқлар ва қарзларни тўлашдан бўйин товлаш мақсадида банкрот бўлганликка доир иш бошланишидан ёки иккинчи даражасидаги ишончлик тўғрисида ариза берилишидан олдин бир йил мобайнида хўжалик юритиш субъекти битим тузиш натижасида мол-мулкнинг сотиш пайтида бозор баҳосига нисбатан анча паст ҳақ олган ёки хўжалик юритиш

субъекти тўловга лаёқатсиз бўлса, бундай битимларни ҳақиқий эмас, деб топиш масаласини хўжалик суди олдига қўйиш мумкин;

❖ корхона мол мулкани бошқариб туради.

Корхона ишончли вакил талаби бўйича унга қарз сўммасини кўрсатган ҳолда ўз кредиторлари ва дебиторларининг тўла рўйхатини, актив ва пасивларининг муфассал балансини, молиявий аҳволи тўғрисидаги ҳисоботни, иш дафтарлари, сўётлар ва бошқа хўжатлардаги барча зарур маълумотларни тақдим этиши шарт.

Кредиторларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

❖ хўжалик судида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш;

❖ банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектининг молиявий аҳволи тўғрисида ва унга қарашли мол-мулкнинг ҳолати ҳақида маълумот олиш;

❖ ишончли вакилнинг хатти ҳаракатини назорат қилиш;

❖ банкрот бўлган хўжалик юритиш субъектини тугатиш режаси билан тапишиш;

❖ ишончли вакилнинг, тугатиш комиссиясининг хатти ҳаракати юзасидан хўжалик судига шикоят қилиш.

Почор қарздорнинг барча активлари, улар балансларида кўрсатилган ёки кўрсатилмаганлигидан қатъий назар, тугатиладиган мол мулкни жамлаш учун асос бўлади.

Тугатишга доир иш юритиш жараёнида ишончли вакил жалб этилган экспертлар ёки аудиторлар ёрдамида почор қарздорнинг мол-мулкни рўйхатга олади ва нархлайди, шунингдек, унинг мажбуриятларини баҳолайди.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Банкротлик нима?
2. Банкротлик мезонларига нима киради?
3. Жорий ликвидлик нима?
4. Муддатли ликвидлик коэффиценти қадай аникланади?
5. Санация нима?
6. Корхонани тугатишда қандай ишлар амалга оширилади?

8-БОБ. КОРХОНАНИНГ УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРИНИ БОШҚАРИШ

8.1. Корхонанинг асосий фондлари ҳақида молиявий маълумотлар ва асосий воситаларни баҳолаш тартиби

Асосий воситаларни қиймат кўринишида такрор ишлаб чиқаришда қатнашишини баҳолаш молиявий менежментнинг асосий концепцияси таркибига киради.

Асосий воситалар такрор ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этишини аниқ ва тулиқ молиявий маълумотлар асосида таҳлил этиш мумкин. Бу маълумотлар таркибига қуйидагилар киради:

- ❖ тижорат - ишлаб чиқариш, молиявий хўжалик ва бошқа феолиятларнинг натижалари;
- ❖ амал қиладиган қонунлар ва норматив ҳужжатлар;
- ❖ режа кўрсаткичлари;
- ❖ мол етказиб берувчи корхоналарни молиявий ҳолати бўйича маълумотлар, товар ва хизматлар бозорининг аҳволи.

Молиявий менежер молиявий маълумотларга таяниб, корхонанинг узоқ муддатли активларидан ва айланма капиталидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиши лозим.

Корхонанинг узоқ муддатли активлари ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат иштирок этади ва қуйидаги шаклларда баҳоланади:

- ❖ асосий воситаларнинг дастлабки қиймати ёки инвентар баҳоси;
- ❖ тикланиш баҳоси;
- ❖ қолдиқ қиймати; бозор баҳоси ва ликвидацион баҳолар. Бу шакллар алоҳида молиявий муносабатларни ифодалайди ва ҳар хил усуллар билан ҳисоблаб чиқилади.

Ётақчи ролни объект қурилиши тугагандан сўнг аниқлашувчи инвентар қиймати эгаллайди. Бино ва иншоотнинг инвентар қийматига қурилиш ишлари, капитал қўйилмалар ва бошқа харажатлар киради. Машина ва ускуналарнинг инвентар қийматига машинани келтириш ва ўрнатиш учун қилинган харажатлар ҳам қўшилади.

Асосий воситаларнинг инвентар ёки дастлабки қийматига солиқлар ва хизматлар қўшилади. Шунинг учун ҳам уларнинг қачон келтирилганлиги ҳамда қачон ишлаб чиқаришга жорий этилганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Асосий воситаларни қайта баҳолашни олиб боришдан мақсад асосий капитални тиклаш, реконструкциялаш, модернизациялаш учун зарур бўлган пул фондларини шакллантириш, шунингдек, эскириш қийматини ҳисоблаб чиқишдир.

Қайта баҳолаш барча асосий воситалар бўйича олиб борилади, шу жумладан, амалда ишлатилмаётган, ишламай турган, ижарага берилган, ҳисобдан чиқариш учун далолатнома тузилган, лекин ҳали ҳисобдан чиқарилмаганлар ҳам қайта баҳоланади.

Мамлакатимизда мустақилликга эришилгандан сўнг асосий фондларни қайта баҳолаш 1992 йил 1 январь, 1995 йил 1 январь ва 2001 йил 1 январь ҳолатларига амалга оширилди.

2001 йилнинг 1 январьдаги ҳолат бўйича асосий воситаларни қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида 2001 йил 2 февралда Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги, Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмиталарининг низоми ишлаб чиқилган. Шунингдек, бинолар, барча Вазирликлар, идоралар, қўмиталар ҳамда идоравий мансублиги ва мулкчилик шаклидан қатъий назар уюшмалар, бирлашмалар, корхоналар учун 2001 йилнинг 1 январьдаги ҳолат бўйича асосий воситаларни қайта баҳолашни ўтказишнинг ягона тартиби белгиланди.

Қайта баҳолаш мақсадида ташкилотнинг асосий воситалари деганда, қуйидагилар тушунилади: ўзининг асосий воситалари; харид қилинган; қурилиши тугатилмаган объектлар; узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситалар ва узоқ муддатли лизинг бўйича олинган асосий воситалар.

Асосий воситалар қийматини қайта баҳолаш 2001 йилнинг 1 январьдаги ҳолат бўйича ва қайта баҳолаш ўтказилган даврдаги нархлар доирасидан келиб чиқиб ўтказилади.

Қайта баҳолаш учун асосий воситаларнинг тўлиқ тиклаш қиймати асос бўлади. Тўлиқ тиклаш қиймати қайта баҳолаш санаида мавжуд бўлган бозор нархлари ва тарифлари бўйича, худди шундай янги объектларни барпо этиш учун амалга ошириш керак бўлган харажатларнинг тўлиқ қиймати, шу жумладан, объектларни харид қилиш, қуриш, ташиш, ўрнатиш харажатлари, импорт қилинадиган объектлар учун божхона тўловлари ва ҳоказолар бўйича белгиланади.

Маънавий эскирган объектларнинг тўлиқ тиклаш қиймати объектнинг маънавий эскиришини акс эттирган ҳолда, уларни тайёрлашга доир мавжуд харажатлар асосида, қайта баҳолаш санаида мавжуд бўлган нархлар ва тарифлар бўйича белгиланади. Ишлаб чиқаришдан чиқарилган объектларнинг тўлиқ тиклаш қийматини белгилаш найтида уларнинг аниқ нусхасини тайёрлаш учун нархлар ва харажатларни ҳозирги шароитда белгилаш амалда мумкин эмаслиги сабабли ҳозирги объектларнинг энг муҳим фойдаланиш хусусиятларига нисбатан тузатишлар киритилган, ишлаб турган худди шундай чиқарилаётган объектларнинг тўлиқ тиклаш қиймати асосида ўрин эгаллаш қиймати сифатида белгиланади.

Техник ҳолатидан қатъий назар ташкилотнинг мулкда, унинг хўжалик юретиши, тезкор бошқаруви ва узоқ муддатли ижараси (лизинг)да бўлган, ишлаб турган ва фойдаланилаётган, консервацияда турган, ҳисобдан чиқариш учун тайёрлаб қўйилган, лекин белгиланган тартибда тегишли даволатномалар билан расмийлаштирилмаган барча асосий воситалар қайта баҳолашни керак.

Бинолар, иншоотлар ва қурилиши тугатилмаган объектларни қайта баҳолаш учун индекслар объектларни қуриш (харид қилиш)га доир харажатларни амалга ошириш даврлардан келиб чиқиб ўрнатилган:

- 1995 йил гача бўлганлари 18,5 коэффиценти бўйича баҳоланади;
- 1996 йил 1 январьгача 9,9 коэффиценти бўйича баҳоланади;

- ✦ 1997 йил 1 январгача 7,0 коэффициенти бўйича баҳоланади;
- ✦ 1998 йил 1 январгача 4,7 коэффициенти бўйича баҳоланади;
- ✦ 1999 йил 1 январгача 3,4 коэффициенти бўйича баҳоланади;
- ✦ 2000 йил 1 январгача 1,5 коэффициенти бўйича баҳоланади;
- ✦ 2001 йил 1 январгача 1,0 коэффициенти бўйича баҳоланади.

Чунончи, агар қурилиши тугатилмаган объект қиймати 2.01.2001 йилда 1250,0 минг сўми ташкил этса, умумий суммадан ҳар бир даврда қилинган харажатларни ажратиш лозим.

Тугатилмаган қурилишни қайта баҳолашга қурувчи балансда турган, қурилиши тугатилмаган ёки давом этаётганидан қатъий назар, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш қурилишининг барча объектлари кирди.

Асосий воситаларни қайта баҳолашдан сўнг уларнинг қолдиқ қиймати, бозор баҳоси, ликвидацион баҳоси ва баланс қийматларини аниқлаш лозим.

Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати корхона, бино, иншоот ва мулкларни ҳусусийлаштирил жараёнида қўлланади.

Бозор баҳоси, бу сотувчи ва ҳаридорларнинг келишув шартномасидаги баҳодир. Бунда асосий воситаларнинг қолдиқ қийматига комиссия баҳолар қўшилади.

Тиклаш баҳоси амал қиляётган қонувлар асосида корхонанинг ликвидацион комиссияси томонидан ўрнатилади.

Асосий воситаларнинг балансдаги қиймати асосий воситаларнинг қолдиқ қийматига қилинган харажат (таъмирлаш)ларни қўшиб, эскириш қисмини чиқариб ташлаб аниқланади.

8.2. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг иқтисодий кўрсаткичлари

Асосий воситаларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш хажми ва меҳнат унумдорлигига бевосита таъсир этувчи қисми актив асосий воситалар деб аталади (машиналар, усқуналар ва шу қабилар), билвосита таъсир этувчи қисми эса пассив асосий воситалар (бинолар, иншоотлар), деб аталади. Асосий воситалар таркибида актив ва пассив турлари салмоғи турли тармоқларда фарқланади. Асосий фондларнинг пассив қисми салмоғи озик-овкат, тикувчилик, гўшт, сўт саноати, қурилиш материаллари ва ёқилги саноатида соҳаларида юқори бўлади. Қўйидаги саноат корхоналарида: тўқимачилик, химия, нефтни қайта ишлаш саноатлари, электро энергия, машинасозлик комплексларида асосий фондларнинг актив қисми салмоғи юқори бўлади.

Асосий фондлардан фойдаланишни баҳолашда фонд самарадорлиги даражаси ва фонд сифими умумий иқтисодий кўрсаткичлар бўлиб ҳисобланади.

Фондларнинг самарадорлиги даражаси асосий фондларнинг бир сўмига ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини билдиради. Уни қуйидаги формула билан ҳисоблаб чиқиш мумкин.

$$\Phi_c = \frac{Ям}{Аф}$$

бунда: Φ_c - фондларнинг самарадорлик даражаси (сўм);
 $Ям$ - товар ёки соф маҳсулот ҳажми (сўм);
 $Аф$ - асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати (сўм).

Асосий ишлаб чиқариш фондлари самарадорлик кўрсаткичининг ортиши ишлаб чиқариш фондларидан яхши фойдаланганликдан дарак беради.

Фонд сизими асосий ишлаб чиқариш фондининг самарадорлик даражасига тесқари кўрсаткич бўлиб, қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Phi_T = \frac{Аф}{Ям}$$

Фонд сизими деб, бир сўмлик ялпи маҳсулотта тўғри келаётган асосий фондлар қийматиға айтिलाди.

Фонд самарадорлиги ўсиб бориши учун меҳнат унумдорлигининг ўсиш тезлиги фонд билан таъминланиш ўсишидан юқори бўлиши керак.

Фонд билан таъминланиш ишлаб чиқаришнинг асосий фондлар билан таъминланганлик даражасини ифодалайди, у эса қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Phi_T = \frac{Аф}{Ссх}$$

бу ерда: Φ_T - фонд билан таъминланганлик;

$Аф$ - асосий фондлар қиймати;

$Ссх$ - саноат ишлаб чиқариш ходимларининг умумий сони.

Фонд самараси, фонд билан таъминланганлик ва меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир. яъни

$$M_y = \frac{\Phi_c}{\Phi_T}$$

бунда: M_y - меҳнат унумдорлиги (сўм).

Асосий фондларни эскириши уларнинг сифат ҳолатини ифодалайди ва қуйидаги формула билан аниқланади:

$$\Phi_0 = \frac{M_x}{M_n} \cdot 100\%$$

бунда: M_x - асосий фондлар ишлатилишининг ҳақиқий муддати, йил ҳисобида;

M_n - асосий фондларнинг нормативдаги хизмат қилиш муддати, йил ҳисобида.

Ҳозирги кунда қайта ишлаш корхоналарида, агросаноат, озиқ овқат саноатида асосий фондларнинг эскириш даражаси 40 фоизни ташкил этади.

Шуни таъкидлаш керакки, фонд самарадорлиги даражаси ишлаб чиқарилган маҳсулотга, ишлаб чиқариш ҳажми асосий фондларнинг фаол ва суғ қисмларидан қандай фойдаланиётганлигиға боғлиқдир. Шу мақсадда

машина ва ускуналардан экстенсив ва интенсив фойдаланиш кўрсаткичлари қўлланилади.

Экстенсив фойдаланиш деганда, машина ва ускуналардан қанча муддат фойдаланганлик, сменалик коэффициенти (суткасига ишлаш соатлари оширилиши, машина ускуналарининг бир текис ишлаган кунлари миқдори кўпайтирилиши, сменалараро бекор туриб қолишларнинг қисқартирилиши) тушунилади. Бу эса экстенсив (иш вақтида) фойдаланиш коэффициенти ($K_{экс}$) орқали ифодаланади:

$$K_{экс} = \frac{A_k}{A_n}$$

бунда: A_k — асосий ишлаб чиқариш фондларининг корхона балансига ўтган вақтдаги календар вақти, сана;

A_n — асосий ишлаб чиқариш фондларининг корхона балансига ўтган вақтдаги календар вақти, соат.

Интенсив фойдаланиш коэффициенти қуйидагича аниқланади.

$$K_{инт} = V_x \cdot V_n$$

бунда: V_x — вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг амалдаги ҳажми;

V_n — худди шу даврда белгиланган техникавий норма ёки режа бўйича маҳсулот ҳажми.

8.3. Капитал қўйилмалар такрор ишлаб чиқаришнинг омиши сифатида

Капитал қўйилма асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришни таъминлайди.

Капитал қўйилма қурилиш монтаж ишлари, машина, станок, инвентарларни сотиб олиш ва капитал таъмирлаш ишларини олиб бориш учун узоқ муддатли харажатлардир. Капитал ва молиявий қўйилмалар бир-бирларини тўлдиреди ва у умумий инвестицион портфели ташкил этилади.

Капитал қўйилмалар қуйидаги маблағлар ҳисобига ташкил этилади: жамғарилган молиявий резервлар, жамғариш фонди, мақсадли молиялаштириш ва тушумлар.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кўпгина ишлаб чиқариш корхоналарининг молиявий аҳволи ёмонлашади. Бу даврда бюджетдан бериладиган дотация тугатилади, корхона қўрилган зарарларни ўзларининг даромадлари ҳисобига қоплашлари лозим.

Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишга ўзгартиришлар киритилиши муносабати билан капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбаларида ҳам жуда кўп муаммолар содир бўлди. Капитал қўйилмалар манбалари етишмаса, бу қуйидагиларга олиб келади:

- эскирган лойиҳалардан фойдаланиш;
- қурилишлар муддатларининг чўзилиб кетиши;

❖ смета қийматининг, фонд сифимининг орғиши ва рентабелликнинг пастлиги, асосий фондлар эскириши даражасининг орғиши;

❖ ишлаётган корхоналарда реконструкция ва техник қуролланишга сарфланадиган маблағларнинг қисқариши;

❖ тугатилмаган қурилиш объектлари сонининг ўсиши;

❖ капитал қўйилмаларнинг самарадорлигининг пасайиши;

❖ қурилиш сифатининг пастлиги.

Режали иқтисодиётда корхонанинг капитал қўйилмаларига маблағлар тасдиқланган режалар асосида давлат бюджетидан ажратилади. Капитал қўйилмаларнинг лимити илгари давлат томонидан тасдиқланиб, марказлаштирилган ҳолда бериб борилар эди. Корхона ва объектлар қурилиши давлат режасига киритилар эди. Бозор иқтисодиёти шароитида эса корхоналарга тўла мустақиллик берилган бўлиб, улар ишлаб чиқаришни кенгайтиришни ва капитални жамғаришни ўз ресурслари ҳисобидан амалга оширадилар.

Ҳозирги шароитда ҳукуратимиз давлат дастурлари орқали инвестицион феолиятни тартибга солиб туради. Бундай дастурларни амалга ошириш учун ҳар йили давлат бюджетидан капитал қўйилмалар учун маблағ ажратиб борилмоқда.

Марказлашган капитал қўйилмалар асосан давлат аҳамиятига молик бўлган қурилиш ва реконструкция ишларига сарфланмоқда. Капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбалари қуйилдагилар ҳисобланади:

❖ инвесторларнинг молиявий маблағлари;

❖ бошқа корхоналар маблағлари, заёмлар облигацияси;

❖ жалб этилган маблағлар;

❖ бюджетдан ташқари маблағлар;

❖ давлат бюджети ва маҳаллий бюджет маблағлари;

❖ чет эл инвесторларининг маблағлари.

Қурилиш монтаж ишлари ва жиҳозларни ўрнатиш ишлари пудрат ва хўжалик усули орқали амалга оширилади.

Капитал қурилишни пудрат усулида олиб бориш жараёнида буюртмачи инвестор билан пудратчи қурилиш ташкилоти шартнома тузадилар. Қурилиш шартномасида ҳисоб китоблар шакли, қурилишнинг шартнома қиймати, қурилиш объектнинг норматив қиймати, қурилиш объектнинг лойиҳаси ва смета қиймати, инвестицион маблағларнинг ташкил топиш манбалари (ўз капиталли, бошқа корхона капиталли ва жалб этилган капиталлар), шартнома бўйича қурилишни бошлаш ва тугатиш муддатлари, пудратчи ва субпудратчилар бажарадиган ишларнинг ҳажмлари кўрсатиб ўтилади.

Қурилишни хўжалик усули орқали бажариш жараёнида устама харажатларнинг салмоғи кескин камаяди.

Пудратчи ташкилотнинг молиявий натижалари даромад шаклини аниқлаш орқали белгиланади. Даромад алоҳида ишларни бажариш ва қурилиш объекти бўйича белгиланади. Алоҳида иш ёки конструкцион элементларни бажаришдан олинадиган даромадни аниқлашда иш қийматидан келадиган даромад нормаси қўлланади. Қурилиш-монтаж тўла тугатгандан сўнг

умумий даромад ҳисобланади, шунда қурилиш монтаж таъкилоти қанча миқдорда даромад олганини маълум бўлади.

Пудрат қурилиш ташкилотининг молиявий менежментда ишлаб чиқаришнинг молиявий натижаларини аниқлаш иш ва хизматлар бажарилгандан сўнг амалга оширилади.

8.4. Молиявий қўйилмалар ва уларнинг самарадорлиги

Молиявий қўйилмалар ўз ичига корхоналар, ташкилот ва давлатнинг қимматли қоғозларига ва бошқа корхоналар, ташкилотларнинг устав капиталига қўйилмаларни олади.

Молиявий менежмент ҳар хил қўйилмадаги қимматли қоғозларнинг қийматини баҳолайди ва таҳлил этади. Қимматли қоғозлар номинантдан юқори баҳода сотилса, корxonанинг фойдаси ортади, агар қимматли қоғозлар арзон нархда сотилса, ундай ҳолда корхона фойдаси камаяди ёки зарар қўрилади.

Молиявий менежернинг асосий вазифаси алоҳида олинган қимматли қоғозларнинг даромадлигини ва шу билан бирга инвестиция портфели (акциялар, облигация ва депозитли сертификатлар)нинг ўртача даромадлигини аниқлашдан иборатдир.

Қимматли қоғозлар билан операциялар даромадлиги даражасининг ишбий миқдор сифатида олиб қараш лозим. Қимматли қоғозларнинг даромадлиги муқобил даромад билан, маблағлар бошқа тарафда йўналтирилганда олиниши мумкин бўлган даромад билан таққосланади. Муқобил даромад сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилаб қўйган қайта молиялаш даражасини олиш мумкин. Қимматли қоғозлар даромадлари таҳлили чоғида инфляцияни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Акцияларнинг даромадлиги акция курси деб ном олган кўрсаткичда ифодаланади:

$$\text{Акция курси} = \frac{\text{Дивиденд}}{\text{қайта молиялаш ёки ўртача фойз даражаси}} \times 100$$

Фойзлар тўланмайдиган облигациялар курси қуйидагича аниқланади:

$$\text{Облигация курси} = \frac{\text{облигация баҳоси}}{\text{облигация номинал қиймати}} \times 100$$

Фойзлар облигация муддатининг охирида тўлаб бериладиган облигациянинг даромадлиги қуйидагича аниқланади:

$$Q = \frac{1+P}{\sqrt[n]{K : 100}} - 1$$

бу ерда: Q даромадлилик даражаси;

P - облигация учун белгиланган жами даромаднинг облигация номинал қийматига нисбати (облигация бутуи муддати учун жами фойз);

K - облигацияни сотиб олиш баҳосининг унинг номинал қийматига нисбати (фойз);

n - облигациянинг муомалада бўлиш муддати.

Бозор муносабатлари шароитида корхона векселларни сотиб олиш ва сотишдан, депозит сертификатларига қўйилмалардан, давлат хазина мажбуриятларини сотиб олишдан даромадлар олиши мумкин.

Ҳар бир давр учун молиявий қўйилмалардан даромадлар уларни қўлга киритиш учун қилинган реал харажатлар билан таққослаб борилади.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Асосий воситалар таркибига нималар киради?
2. Асосий воситаларни қайта баҳолаш сабаблари нима?
3. Фондларнинг самарадорлиги даражаси қандай аниқланади?
4. Фонд сизими қандай аниқланади?
5. Фондлар самарадорлиги қандай аниқланади?
6. Капитал қўйилма нима?
7. Молиявий қўйилмаларга нималар киради?

9-БОБ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРНИ БАҲОЛАШ ТАРТИБИ

9.1. Айланма капитални баҳолаш шакли ва тартиби

Тадбиркорлик фаолияти молиявий маблағларини бошқариш жараёнида муҳим ўринни корхонанинг айланма маблағларини баҳолаш эгаллайди.

Корхона айланма маблағлари қуйидаги қўринишларда мавжуд бўлади:

- ♦ товар-моддий захиралар қиймати;
- ♦ тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- ♦ ишлаб чиқариш ва муомаладаги жорий харажатлар;
- ♦ муомала жараёнидаги пул харажатлари;
- ♦ меҳнат ҳақи ва бошқалар.

Ҳақиқий таннарх бўйича хомасиё, материаллар ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи, ярим фабрикатлар ва комплект буюмлар, запас қисмлар ва идишлар баҳоланади. Ҳақиқий таннархга яна қуйидаги харажатлар қўшилади: моддий ресурсларни келтириш учун қилинган харажатлар, кредит фоизини тўлаш учун қилинган харажатлар, устама ва қўшимчалар, комиссия харажатлар, таъминотчи ташкилотларга тўловлар, ташқи иқтисодий ташкилотга тўловлар, биржада қилинадиган харажатлар, транспорт харажатлари, товарларни сақлаш ва бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида моддий ресурсларнинг баҳолари ўзгариб туради. Шунингдек, ресурсларни етказиб келиш бўйича харажатлар ҳам ўзгаришчан характерда бўлади. Мувофиқ равишда товар-моддий захиралар қийматини баҳолашда баҳолаш амалга ошириляётган пайт ҳам муҳим аҳамият касб эгади.

Товар моддий захираларни баҳолашда қуйидаги ёндашувлар мавжуд бўлиши мумкин:

- ♦ жорий баҳода баҳолаш;
- ♦ материал ресурсларни ҳақиқий сотиб олинган баҳода баҳолаш;
- ♦ сотиб олинган материалларни ўртача баҳолар орқали баҳолаш.

Жорий баҳода баҳолаш моддий захиралар ишлаб чиқаришга сарфланишида уларнинг охириги партияси сотиб олинган баҳолар бўйича баҳоланишини билдиради. Бу усул хўжалик амалиётида ЛИФО усули деб аталади.

Материал ресурсларни ҳақиқий сотиб олинган баҳода баҳолашда, маҳсулотнинг таннархини ҳисоблашда моддий ресурслар қандай баҳоларда сотиб олинган бўлса, шу баҳоларда харажатларга киритилади.

Бу усулни хўжалик амалиётида ФИФО усули деб аталади.

Инфляция шароитларида ЛИФО усули корхона фойдасини камайтириб кўрсатади. ФИФО усули эса фойдани ошириб кўрсатади.

Корхона ва фирмаларда харажатларни молиялаштириш жараёнида молиявий менежмент қуйидаги тамойилларга асосланиши лозим:

♦ алоҳида кўринишдаги жорий харажатларга маблағларни самарали сарфлаб, юқори рентабельлик даражасига эришиш;

♦ молиялаштириш жараёни устидан назорат олиб бориш.

Молиявий менежмент асосий эътиборни ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини камайтиришга қаратиши лозим. Жорий харажатларни бошқаришни амалга оширишда ишлаб чиқариш, муомала харажатларининг сметасини назорат қилиб борилади. Бундай молиявий маълумот корхона ичида ва унинг бўлимларида олиб борилаётган харажатларнинг назоратини кўчайтиради.

9.2. Айланма маблағларнинг самарадорлиги

Қиймат кўринишидаги айланма маблағларни самарали бошқариш мезони сифатида вақт омили хизмат қилади. Айланма маблағлар бир кўринишда қанча кўп (пул ёки товар) турса, айланиш даври секинлашади ва бу ўз навбатида корхонага салбий таъсир кўрсатади.

Айланма маблағлар қанчалик тез айланса, корхонанинг молиявий аҳволи яхшиланиб бори.

Корхона молиявий натижалари кўп жиҳатдан айланма маблағлардан оқилона фойдаланиш ва улар билан таъминланганлик даражасига боғлиқ. Айланма маблағлардан фойдаланиш даражасини оборот қилиш кўрсаткичлари акс эттиради, улар барча айланма маблағлар бўйича ёки айланма маблағларнинг муайян турлари бўйича ҳисоблаб чиқилади. Оборот қилиш кўрсаткичларини жорий активларнинг алоҳида таркибий қисмлари (ишлаб чиқариш заҳиралари, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари) бўйича баҳолаш ликвидлик кўрсаткичлари таҳдидини тўлдирди ва чуқурлаштиради.

Айланма маблағларнинг бир мартаба айланиш даври (АД) қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$A_d = \frac{A_{mk} \cdot 360}{M_{cm}}$$

бунда: A_{mk} - айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиги (сўм).

M_{cm} - сотилган маҳсулот миқдори (сўм).

Айланма маблағларнинг айланиш коэффициентини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаймиз:

$$K_a = \frac{M_{cm}}{A_{mk}}$$

Айланма маблағларнинг айланиш даврини ҳисоблашни осонлаштириш учун йиллик кунлар сонини 360 кун, чоракни 90 кун, ойни 30 кун деб қабул қилинган.

Мисол: корхонада бир йилда 25 миллион сўмлик маҳсулот сотилган бўлса, айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиги 5 миллион сўм бўлганда, айланиш коэффициенти = $25/5 = 5$ га тенг бўлади.

9.3. Нақд пулсиз ҳисоб китобларни ташкил этишнинг умумий қоидалари

Нақд пулсиз ҳисоб китоблар банкдаги ҳисобларда ёзувлар йўли билан пул маблағларини тўловчи ҳисобидан олувчи ҳисобга ўтказилишини билдиради. Нақд пулсиз ҳисоб китоблар ўзининг қатор афзалликларига кўра ҳозирги замон иқтисодиётида белгилувчи ўринни эгаллайди. Бундай ҳисоб-китобларда муомала ҳаражатларининг кескин камайишига эришилади, ҳисоб-китоблар банк орқали амалга оширилиши давлат томонидан иқтисодиёт тартибга солиниши ва назорат қилинишига қулайлик яратади, ҳисоб-китоблар ошкоралиги ҳаражатланаётган пул маблағлари ҳалол ишлаб тошилтавлигининг ўзига хос кафолати бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги электрон ҳисоблаш воситалари қўлланиши билан ҳисоб-китобларни бажариш тезлиги ҳам ортиб бормоқда.

Корхона банк орқали нақд пулсиз ҳисоб китобларни амалга ошириш учун банкда ўз ҳисобига эга бўлиши зарур. Бунинг учун банкка қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- ҳисоб-китоб ҳисоби очишни сураб белгиланган шаклда ариза;
- корхонанинг давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисида ҳужжат;
- корхонани ташкил этиш тўғрисида таъсис шартномасининг ва корхона уставининг нотариал тартибда тасдиқланган нусхалари;
- корхонада кредитни тасарруф этишда биринчи ва иккинчи имзо ҳуқуқига эга бўлган шахслар имзоларининг корхона мухри босилган ва нотариал тасдиқланган намуналари варақаси (икки нусхада);
- солиқ инспекциясидан солиқ бўйича рўйхатдан ўтганлик ҳақида маълумотнома;
- корхона пенсия фондида ҳисобга олинганлиги ҳақида маълумотнома;
- статистика органларида рўйхатга олиш варақаси.

Мазкур ҳужжатлар банк бош бухгалтерига топширилади. Уларни текшириб қўрилгандан сўнг банкда корхонага ҳисоб рақами очилади.

Банк бош бухгалтери корхона устави асл нусхасига банкда корхона учун ҳисоб-китоб ҳисоби очилганлиги ҳақида ёзиб қўяди, буни ўз имзоси ва банк мухри билан тасдиқлайди. Ҳисобни очишда банк билан корхона ўртасида ҳисоб-китоб-касса хизмати кўрсатиш тўғрисида шартнома тузилади. Шартномага биноан банк ўз зиммасига мавжуд қонунчиликка мувофиқ равишда комплекс ҳисоб-китоб-касса хизмати кўрсатиш, пул маблағлари миқдор ҳисобида дахлсиз сақланишини таъминлаш ва уларни миқдорга биринчи талабдаёқ қайтариш, миқдорнинг тижорат сирини сақлаш мажбуриятларини олади. Миқдор зиммасига норматив ҳужжатлар талабларига риоя қилиш, ўз барча пул маблағларини банкда сақлаш, касса операциялари тартибларига риоя қилиш, банк билан келишилган муддатларда бухгалтерия ва статистика ҳисоботларини, ҳукумат томонидан банкка юкланган вазифалар адо этилиши учун зарур бошқа маълумотларни етказиб бериш, банкни ўзининг ҳуқуқий-ташкилий мақомидаги ўзгаришлардан хабардор қилиш ва бошқа мажбуриятларни олади.

Шартномада банк миждозга кўрсатадиган хизмат турлари бўйича хизмат ҳақи киймати ва олиниш тартиби, томонлар ўз мажбуриятларини бажармаган ҳоллардаги моддий жавобгарлик, келишмовчиликларни ҳал этиш тартиби, шартноманинг амал қилиши муддатлари ва бошқа шартлар акс эттирилади.

1997 йилдан амалга киритилаётган банкларда бухгалтерия ҳисоблари режасида илгари амал қилиб келган ҳисоб китоб ва жорий ҳисоблар ўрнига депозит ҳисоблари жорий этилиши белгиланган, яъни ҳисоб китоб ҳисоблари талаб қилиб олинадиган депозитлар ҳисобларига айлантирилди.

Пул маблағини тўловчи корхона билан олувчи корхонага бошқа-бошқа банкда хизмат кўрсатилаётган ҳолларда, банклар бир-бирини кредитлаганда ҳамда нақд пул банкдан банкка кўчирилганда, банкларaro ҳисоб китоблар келиб чиқади. Банкларaro ҳисоб китоблар вакиллик ҳисоблари орқали амалга оширилади. Вакиллик (корреспондентлик) ҳисоби банкнинг бошқа банкдаги йўқлаб олинадиган депозит ҳисоби (ҳисоб китоб рақами)дир. Вакиллик ҳисоблари орқали ҳисоб-китоблар марказлашмаган ва марказлашган тартибда амалга оширилиши мумкин. Марказлашмаган тартибда тижорат банклари бир-бирларида вакиллик ҳисоблари очадилар ва ҳисоб китобларни икки томонлама, тўғридан тўғри амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикасида банкларaro ҳисоб китобларнинг марказлашган тартиби жорий этилган. Марказий банк Тошкент шаҳрида ва вилоят марказларида Марказий банкнинг регионал бош бошқармалари ҳузурида ҳисоб китоб марказларини (ХКМ) ташкил этган. Барча тижорат банклари ва уларнинг филиаллари ўз регионларидаги ХКМларида вакиллик ҳисобларини очганлар. Банк ўз миждозининг маблағини бошқа банкдаги олувчига ўтказишда ХКМга банкнинг вакиллик ҳисобидан олувчи банкнинг вакиллик ҳисобига маблағ ўтказиш ҳақида топшириқ беради. Худди шу вақтнинг ўзида банк миждозининг ҳисобидаги маблағни ҳам камайтиради. Маблағ келиб тушган банкнинг вакиллик ҳисобидаги маблағ кўнаяди. Худди шу миқдорга олувчи банк олувчи ҳисобидаги маблағни кўнайтириб қўяди.

Тўловчи маблағининг олувчи ҳисобига ўтказилиши икки омилга боелик бўлади:

- 1) тўловчи депозит (ҳисоб китоб) ҳисобида етарли маблағ мавжудлиги;
- 2) тўловчи банкнинг вакиллик ҳисобида етарли маблағ мавжудлиги.

1996 йилда Ўзбекистон Республикасида банк системасида тўла равишда электрон тўловлар жорий этилди. Банкларaro тўловлар ҳар куни бир неча марта компьютерлар орқали амалга ошириладиган электрон тўловлар сеанслар тарзида бажарилмоқда. Ҳар бир сеанс бошланиши олдидан тижорат банки ўз вакиллик ҳисобида мавжуд маблағ миқдори (кредит сальдо)ни аниқлаб олади ва сеанс якунига кўра ХКМга ана шу миқдордан ортмаган ҳолда маблағларни бошқа банкларга ўтказилиши ҳақида топшириқ беради. Электрон тўловлар тизими жорий этилиши натижасида мамлакат ичида тўловлар ўтказилишининг жуда ҳам тезлашувига эришилади.

Электрон тўловлар тизими сохта пул ўтказишларга йўл қўйилмаслигини таъминлайди, чунки бу тизимда маблағ тўловчи ҳисобидан ва мос равишда тўловчининг вакиллик ҳисобидан чиқарилмай туриб, олувчи ҳисобига

келиб тушиши мумкин эмас. Бошқачасига айтганда, банклараро ҳисоб-китобларда кредит авизоси усули қўлланилади, яъни банк ҚХМга ўз ҳисобидан бошқа банк ҳисобига маблағ ўтказиш ҳақида электрон тўловлар тизими (компьютер) орқали кўрсатма беради.

Дебет авизо усули, яъни бошқа банк ҳисобидан ўз ҳисобига пул тушириш ҳақида топириқ банки қабул қилинган ҳисоб-китоб чекиннинг суммаси бошқа банкдан электрон тўлов тизими орқали ундирилган ҳолдагина рўй беради холос. Бошқа турдаги дебет авизолар умуман қўлланилмайди.

Ҳисоб-китоб операциялари банклар томонидан корхоналарнинг банкда очилган ҳисобларидан амалга оширилади. Корхоналар пул маблағлари бу ҳисобларда сақланади, келиб тушган пул маблағлари шу ҳисобларга ёзилади ва корхонанинг топириғига, банк қоидаларига ёки банк билан корхона ўртасидаги шартномага мувофиқ мазкур ҳисоблардан маблағлар берилиши ёки бошқа корхоналар ҳисобларига ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар тўғрисида"ги Қонунига биноан корхона ҳисоб китоб ҳисобидан иш ҳақи ва бюджетта тўловлар, шунингдек, давлат мажбурий сўғуртаси ва пенсия фондига тўловлар биринчи навбатда амалга оширилади. Ҳисоб китобларнинг бошқа турлари календарь навбати бўйича бажарилади. Хўжалик суди корхонани банкрот деб топганда, корхона ҳисобидан тўловлар навбати "Банкротлик тўғрисида"ги Қонун талаблари асосида белгиланади.

Корхоналар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб китоблар кўйидаги ҳужжатлар асосида амалга оширилади:

- ❖ тўлов топириқномалари;
- ❖ тўлов талабнома топириқлари;
- ❖ тўлов талабномалари;
- ❖ аккредитивлар;
- ❖ чеклар;
- ❖ тижорат банкларининг векселлари;
- ❖ инкассо топириқлари.

Тўлов тўловчиларнинг ўз маблағлари ҳисобидан ёки банк билан битишувга мувофиқ банк ссудалари ҳисобидан бажарилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 январдаги "Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб китоблар тизимини мустаҳкамлаш чоралари тўғрисида"ги Фармонига биноан товарлар ва хизматлар етказиб бериш 15 фоизли олдиндан тўловсиз бажарилиши мумкин эмас.

Маблағлар олувчи ҳисобига тўловчи ҳисобидан чиқарилгандан сўнг ёзиб қўйилади. Тўловчилар ва олувчилар ўртасидаги низоли масалалар банкнинг арадашувсиз ҳал этилади.

Ҳисоб китоб ҳужжатлари белгиланган стандартларга мос келиши ва кўйидаги маълумотларни ўз ичига олиши керак:

- а) ҳисоб-китоб ҳужжатининг номи;
- б) ҳисоб-китоб ҳужжатининг номери, у ёзилган кун, ой ва йил. Кун рақамларда, ой ёзма, йил рақамларда кўрсатилади. Ҳисоблаш машиналарида

тулғазылган ҳисоб-китоб ҳужжатларида ойни рақамлар билан кўрсатилиши мумкин;

в) тўловчи банкининг номери. Тўловчи банки номи. Тўловчи банки номи ўрнига фирма белгиси қўйилиши ҳам мумкин;

г) тўловчининг номи, унинг банкдаги ҳисоб номери;

д) маблағни олувчининг номи, унинг банкдаги ҳисоби номери.

Олувчи банкининг номи (чекда кўрсатилмайди), олувчи банкининг номери. Тўловчи ва олувчининг номлари банклар ва мижозлар ишини қийинлаштирмайдиган даражада қисқартирилган ҳолда ҳам кўрсатилиши мумкин;

е) тўловнинг йўналиши ёки мақсади (чекда кўрсатилмайди). Тўлов мақсади номланиши билан бирга код белгиси ҳам қўйилиши мумкин;

ж) рақамлар ва ёзув билан тўлов суммаси;

з) биринчи нусxada мансабдор шахслар имзолари ва корхона муҳри.

Агар товарлар учун тўловда қўшилган қийматга солиқ ажратиб кўрсатиладиган бўлса, унинг суммаси алоҳида сатрда акс эттирилади. Тўлов ҳужжатлари имзо ҳуқуқига эга мансабдор шахслар имзоси ва корхонанинг муҳри қўйилган ҳолда (имзо ва муҳр намуналари баъзда сақланади) қабул қилинади. Имзолдовчи мансабдор шахслар корхона номидан ҳисоб-китоб пул операцияларининг бажарилишида корхона номидан имзо қўйиш ҳуқуқига эга бўлишлари ёки корхона номидан уларга шундай ваколат берилиши лозим (филиаллар ва бўлимлар операциялари бўйича шу юридик шахс ваколатини олган шахслар).

Юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган тадбиркорларнинг ҳисоб-китоб ҳужжатлари муҳрсиз, имзо намунаси варақасига солиштириб кўриб, ягона имзо билан қабул қилинади.

Тўлов талабномаларидан ташқари тўлов ҳужжатлари уларнинг суммасидан қатъий назар, ҳисобда мавжуд маблағлар доирасида қабул қилинади. Ҳужжатларни қабул қилиш банкнинг мижозлар билан ишлаш вақтига боғлиқ ҳолда иш куни давомида қабул қилиниб, операциялар вақтида қабул қилинган ҳужжатлар шу куннинг балансида акс эттирилади. Чеклардан ташқари ҳисоб-китоб ҳужжатлари нусхалари қоғоздан фойдаланган ҳолда ҳамма нусхалари бир мартадан тулғазилади. Чеклар қўлда сиёҳ ёки ручкада ёзилади. Ҳисоб-китоб ҳужжатларида бўяш ва ўчиришларга йўл қўйилмайди.

Маблағни тўловчининг ҳисобидан чиқариш, агар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг истисно ҳақида кўрсатмаси бўлмаса, фақат ҳисоб-китоб ҳужжатининг биринчи нусхаси ёки электрон тўловлар тизими орқали узатиш билан ҳужжат асосида амалга оширилади.

9.3. Тўлов топшириқномалари орқали ҳисоб-китоблар

Тўлов топшириқномаси корхонанинг унга хизмат кўрсатаётган банкка корхона ҳисобидан маълум маблағни тўлаб бериш ҳақидаги топшириқдир. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1996 йил 31 январдаги хатига биноан республика ичида олдиндан тўлов бўйича тўлов топшириқномалари шартнома номерини, ҳисоб-китоблар тартибини ва 15

фоиздан кам бўлмаган ҳолда олдиндан ўтказилаётган тўловнинг битишув умумий суммасига фоизлардаги нисбатини кўрсатилган ҳолда қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 январдаги Фармонига мувофиқ республика доирасида 15 фоизлик олдиндан тўловсиз ёки муддати ўтган дебитор қарзи мавжуд бўлган ҳолда товар етказиб берилиши таъқиқланган. Республикадан ташқарига товар жўнатиш олдиндан тўлов олинган ёки акредитив очилган ёки ҳаридорларга хизмат кўрсатувчи банкларнинг гарантсияларини олган ҳоллардагина амалга оширилиши лозим.

Корхона ҳисобида маблағ етарли бўлмаса ёки банк ссудаси ҳисобидан тўлаб бериш имкониятлари бўлмаса, тўлов топшириқномалари қабул қилинмайди. Тўлов топшириқномаси банк ссудаси ҳисобидан тўлаб берилиши учун банк билан мижоз ўртасида тегишли шартнома расмийлаштирилган бўлиши зарур.

Бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотлари, ҳўжалик ҳисобига ўтмаган корхоналарнинг тўлов топшириқномалари уларнинг ҳисобида етарли маблағи бўлган ҳолдагина қабул қилинади.

Ҳўжалик бошқариш органлари (вазирликлар ва концернлар) корхоналарга банкдан ва товар етказиб берувчидан муддати ўтган қарзларни қайтариш, мукофотлар тўлаш ва бошқа мақсадлар учун маблағлар ўтказиш бўйича топшириқномалар беришлари мумкин. Банк ссудалари бўйича қарзларни тўлашга мўлжалланган мақсадли ўтказма маблағлар корхона ҳисоб-китоб ҳисобига туширилмай, тўғридан-тўғри қарзни қайтаришга йўналтирилади, қарз маблағлар 2-картотекадаги қарзларни тўлашга йўналтирилишидан олдин ҳисоб китоб ҳисобига туширилади ва эртасига қолдирмай 2 картотека ҳужжатларига тўлов бажарилади. Ходимларни мукофотлаш ёки бир марталик моддий ёрдам учун келиб тушган маблағлар ҳисоб-китоб ҳисобига ёзилиб, ўз мақсадига мувофиқ ишлатилиши учун 5 кунгача муддатга бронлаштириб қўйилади.

Тўлов топшириқномалари 0401002 бланкда, битта банкда хизмат кўрсатилаётган уч ёки undan ортиқ олувчиларга маблағ ўтказишда эса 0401003 бланкда тўлдирилади. Топшириқномада тўлов қандай мақсадларда ва нима учун амалга оширилаётганлиги аниқ кўрсатилиши лозим. Тўлов топшириқномалари икки нусхада тузилади: 1-нусха мемориал ордер сифатида ишлатилади, 2 нусха тўловчига топшириқнома қабул қилинганлиги ҳақида имзо ва банк штампни босилган ҳолда берилади. Топшириқномадаги сумма топшириқномада кўрсатилган ҳисобдан тўланиш керак.

9.4. Чеклар билан ҳисоб-китоблар

Ҳисоб-китоб чеки ҳисоб-эгаси ҳисобидан (чек берувчидан) олувчи (чек эгаси) ҳисобига муайян суммани ўтказиб бериш ҳақида банкнинг махсус (стандарт) бланкда тузилган банкка ёзма топшириқномадир. Чеклар ҳўжалик субъектлари билан жисмоний шахслар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун хизмат қилади.

Банкларнинг ҳисоб-китоб чеклари аҳоли томонидан савдо ташкилотларида қиймати 200 сўмдан юқори товарларни сотиб олишда ишлатилади. Ҳисоб-китоб чеки номли пул ҳужжати бўлиб, банк томонидан омонатчига банкда омонатда сақланаётган маблағи ёки нақд пул билан топширилган маблағ ҳисобига берилиши мумкин. Омонатчи ёки пул топширувчи ҳоҳишига биноан чек бошқа шахс номига ёзиб берилиши ҳам мумкин. Бир шахс номига бир неча чек ёзиб берилиши ҳам мумкин. Банкнинг ҳисоб-китоб чеклари ташкилотлар номига ёки кўрсатувчига, деб берилмайди.

Ҳисоб китоб чеки икки қисмдан: чекнинг ўзидан ва илдиздан иборат. Банкда контрол рақамлар (минглар, юзлар ва ўнлар) мавжуд. Чек 10 сўмданга ортиб борадиган яхлит суммаларга берилади. У берилган кундан ташқари 4 ой мобайнида ҳақиқий деб топилади. Банк ўз ихтиёри билан бошқа муддатни ҳам белгилashi мумкин.

Ишлатилмаган чек уч йил мобайнида банк муассасасига тақдим этилмаса, унинг суммаси банк юқори муассасаси балансига ўтказилади ва у чек эгаси чекни тақдим этганда маблағни тўлали имконияти масаласини ҳал этади.

Банкнинг масъул ижрочиси ҳисоб чекидаги ёзувларни сиёҳда ёки шарикли ручкада амалга оширади ва қуйидагиларни бажаради:

а) чекда ва илдизда чек берилаётган шахснинг фамилияси, исми ва насабини, чек бераётган банк номери ва жойлашган жойини, вакиллик ҳисоби номерини, чек амал қиладиган муддатни (сана, ой, йил) ва чек берилган санани (ой номи ёзувда) қайд этади;

б) олувчига илдизда чек олганлиги ҳақида имзо қўйдиради, чек бошқа шахс номига берилганда, чек илдизининг орқа томонида "Чек _____ (фамилия, исм, насаб) га ёзилсин" деб кўрсатишни сўрайди. Чек олувчи ҳисоб-китоб чекида фамилия, исм ва насаб тўғри кўрсатилганлигини текшириб кўриши ва имзо чекиши лозим;

в) масъул ижрочи ҳисоб китоб чеки ва чек илдизини имзолайди, чекни контрол рақамлар бўйича, чек суммасига монанд ҳолда ажратади;

г) шундан сўнг чекка аниқ қилиб муҳр босади, алоҳида журналда чекнинг серия ва номерини, номига чек ёзилган шахснинг фамилияси ва инициалларини, журналнинг "нақд пул кирим" графасида чек суммасини ёзади. Чек олувчига чек илдизига номерини қўйган ҳолда чек олиш учун номерли талон беради.

Ҳисоб китоб чеки омонатдаги маблағдан берилганда, 52 шаклдаги чиқим ордери тўлғазилади. Унга омонатчи ва масъул ижрочи имзо қўядилар. Ордернинг орқа томонида берилаётган ҳисоб-китоб чекининг серия ва номери кўрсатилади. Чек илдизда эса "Чек N___ ҳисобидан чиқарилган суммага берилади" мазмунида ёзиб қўйилади. Ордер суммаси омонатчи шахсий ҳисобида қайд этилади.

Ҳисоб-китоб чеки қисман омонатдан, қисман топширилаётган нақд пул ҳисобидан берилганда, 32-шаклдаги чиқим ордери омонатдан чиқарилаётган сумма миқдоригагина тузилади. Ҳисоб-китоб чеки илдизиде "N___ сўм ҳисобдан чиқарилди, нақд ___ сўм топширилди" деб кўрсатилади;

д) масъул ижрочӣ ҳисоб-китоб чеки ва чекининг илдизини, чиқим ордери ва омонат дафтарчасини (чек тўла ёки қисман омонат ҳисобидан берилганда) кассирга топширади.

Ҳисоб китоб чеки учун нақд пулда тўланган суммалар йиғма ордерга ёзиб борилади.

Ҳисоб китоб чекида тузатиш ва ўчириб ёзишларга йўл қўйилмайди. Хато содир этилган бланк бузилган деб ҳисобланиб, ўрнига янги тўлғазилади. Бланк бузилганда "Ҳисоб-китоб" сўзидаги ҳарфлардан қисм кесиб олиниб, бланкка қундалангига "Бузилган" деб ёзилади. Ёзув остига бўлим бош бухгалтери ва кассир имзо чекади.

Бузилган бланк чиқим касса ордерига қўшиб тикилади.

Кассир қўйидаги ишларни бажаради:

❖ ҳужжатларда ёзувлар тўғри бажарилганини текширади ва уларга шарикли ручкада имзо чекади;

❖ чек илдиздаги белгига мувофиқ ва талон номерига асосан чек олувчи шахсни чакиради;

❖ чек олувчидан нақд пул ва чек учун тўлов қабул қилади;

❖ чек олувчига ҳисоб-китоб чекини ва омонат дафтарчасини беради, тўла ёки қисман нақд пул эвазига берилаётган чекининг илдизини операция куни охиригача ўзида олиб қолади, тўлалиги омонат ҳисобига берилган чекининг илдизини масъул ижрочига қайтаради.

Операция кунини якунлашда банк кассири ҳисоб китоб чеклари илдиzlари бандеролида зарур реквизитлардан ташқари нақд пулда қабул қилинган суммани ва омонатдан чиқарилган суммани кўрсатади ва чек илдиzlарини масъул ижрочига топширади.

Масъул ижрочӣ бу чек илдиzlарини кассирдан кун давомида олинган чек илдиzlари (тўла равишда омонатдан берилган чеклар илдиzlари) билан қўшиб, бандеролда чеклар умумий суммасини, олинган нақд пул суммасини ва омонат ҳисобларидан чиқарилган суммани алоҳида алоҳида кўрсатади.

Ҳисоб китоб чеклари илдиzlари кун ҳужжатлари ҳисоботи таркибига тикиб қўйилади.

Омонатчиларга ҳисоб китоб чеклари омонатлар ҳисобидан сўнги назорат маълумотлари асосида берилади.

Банкдан олинган, ишлатилган ва қайтарилган бланклар ҳисоби қимматли қоғозлар ҳаракатини ҳисобга олиш дафтарыда юритилади. Кун давомида ишлатилган бланклар чиқим ордерлари билан "Қатъий ҳисобот бланклари" ҳисобидан чиқарилади.

Савдо корхонасида чекни қабул қилишда унинг бланки белгиланган намунага тўғри келиши, чек суммаси контрол рақамларга монандлиги, банк муҳри ва имзолар мавжудлиги, чекни тақдим этувчи шахс (паспорт ёки унинг ўрнини босувчи ҳужжат асосида), чекининг мuddати ўтмаганлиги текшириб олинади. Савдо корхонасида ҳисоб китоб чекини пулга алмаштириб берилмайди, лекин чек суммаси харид қилинаётган товар қийматидан ортиқ бўлса, чек қийматининг 25 фоизигача 100 сумдан ортиқ бўлмаган сумма нақд пул шаклида қайтим сифатида берилиши мумкин.

Савдо корхонаси ҳисоб-китоб чекларини банкка инкассаторлар орқали пул тушуми билан бирга топширади. Инкассация йуқ ҳолда эса ҳисоб-китоб чеклари банкка реестр тузиб топширилади.

Ҳисоб-китоб чекларини нақд пулга қўшиб инкассация орқали топширишда нусхалаш қозғидан фойдаланган ҳолда 3 нусхада илова қайдномаси (0406006) тузади. 1-нусха халтага солинади, 2-нусха ("Юк хати") халта билан инкассаторга берилади. 3-нусха ("Илова қайдномаси нусхаси") савдо корхонасида инкассаторга халтани қабул қилиб олганлиги ҳақида имзо қўйдириб олиб қолинади.

Банкка келиб тушган ҳисоб-китоб чеклари орқа томонида савдо корхона штампи ва мансабдор шахси имзоси билан чек қабул қилинганлиги тасдиғи мавжудлиги текширилади. Тасдиқланмаган чеклар савдо корхонасида тасдиқ олинганга қадар баланسدан ташқари "Турли қийматлар ва ҳужжатлар" ҳисобида ҳисобга олинади. Илова қайдномаси ва юк хатининг тескари томонида банк кассири ва назоратчиси имзолари билан чекнинг қабул қилинмаслиги сабаблари кўрсатилади. Қабул қилинмаган чек ҳақида савдо корхонасига сўров юборилади.

Савдо корхонаси чек қабул қилинганлигини директор имзоси, муҳр ёки штамп билан тасдиқлайди. Тасдиқ чекка қўшиб қўйилади.

Сумма "Турли қийматлар ва ҳужжатлар" ҳисобидан савдо корхонаси ҳисобига ёзилади.

Савдо корхонаси томонидан банкка топширилган ҳисоб-китоб чеклари бошқа банк томонидан берилган бўлса, чеклар суммасига вакиллик ҳисоби дебетланади ва Марказий банк муассасаси орқали тегишли банкка дебет авизоси жўнатилади.

Суммаси савдо корхонаси ҳисобига туширилган чекларнинг бет томонига "Текширилди" штампи босилади.

Ишлатилмаган ҳисоб-китоб чеки банкка паспорт ёки унинг ўрнини босувчи ҳужжат билан биргаликда тақдим этилади.

Банк маъсул ижрозис:

а) чекнинг ҳақиқийлиги ва чек эгаси шахси унга мувофиқлигини текшириб олади. Ишончнома бўйича чек қабул қилинганда, ишончнома тўғри расмийлаштирилганлиги, муддати ўтмаганлиги, ишончнома берувчи имзосининг чек илдизидати имзо билан бир хиллиги, чек топширувчининг паспорт ёки унинг ўрнини босувчи ҳужжат асосида шахсини текширади. Чекнинг ва ишончноманинг тескари томонига топширувчи шахсни тасдиқловчи ҳужжат маълумотларини ёзиб қўяди;

б) чекнинг бет томонида қуйидаги ёзувни бажаради: "Суммаси N _____ ҳисобга ёзилсин";

в) ҳисоб китоб чекини банк муассасаси бош бухгалтерига топширади ва паспорт ёки унинг ўрнини босувчи ҳужжатни эгасига қайтаради.

Бош бухгалтер ҳисоб-китоб чекини олгач, унинг суммасини омонат ҳисобига ўтказиш операциясини бажаради. Операцион кундаликда, шахсий ҳисобда ва пул омонатлари дафтарчасида ҳисоб китоб чеки номери, албатта, кўрсатилади. Ҳисоб китоб чекининг тескари томонида "Савдо ташкилотларининг белгиси" графасида пул қайта туширилиётган омонат

ҳисоби номери ёзилади. Ёзувларнинг ҳаммасига тегишли нмзо қўйилади. Бош бухгалтер ҳисоб чекини "Ҳисоб китоб" сўзи ҳарфлари бир қисmini қирқиб олиш орқали яроқсизлантиради ва кун ҳужжатларига тикади.

9.5. Аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар

Аккредитивлар мижознинг топшириғи билан банк томонидан мижознинг шартнома бўйича контрагенти олдида олинаётган шартли пул мажбуриятидир. Бу мажбуриятга қўра аккредитив очган банк (банк эмитент) маҳсулот етказиб берувчига аккредитив шартлари бажарилган ҳолда тўловни амалга оширади ёки бошқа банкка шундай ваколатни беради.

Аккредитивнинг қуйидаги турлари очилиши мумкин:

❖ қопланган (дешонентланган) ёки қопланмаган (гарантияланмаган) аккредитивлар;

❖ чақириб олинадиган ва чақириб олинмайдиган аккредитивлар.

Қопланган аккредитивда банк эмитент тўловчининг ўз маблағларини ёки унга кредитга берилган маблағларни маҳсулот етказиб берувчи банкидаги (ижрочи банк) "Аккредитивлар" алоҳида баланс ҳисобига ўтказиб беради.

Қопланмаган (гарантияланмаган) аккредитивда ижрочи банкка олдиндан пул ўтказиб қўйилмайди, аммо ижрочи банкка банк эмитентнинг ижрочи банкдаги вакиллик ҳисобидан аккредитив бутун суммасини тўлатиб олиш ҳуқуқи берилади. Қопланмаган аккредитив банк эмитент билан солиб олувчи корхона ўртасидаги келишувга мувофиқ бошқа банклар билан вакиллик алоқалари мавжуд бўлса, очилиши мумкин. Корхонанинг қопланмаган аккредитив очиб қаҳидаги илтимосномаси банк эмитентда алоҳида баланسدан ташқари ҳисобда кирим қилинади.

Аккредитивда унинг чақириб олинадиган ёки чақириб олинмайдиган эканлиги аниқ кўрсатилиши керак. Агар шундай кўрсатма мавжуд бўлмаса, аккредитив чақириб олинадиган, деб ҳисобланади. Чақириб олинадиган аккредитив маҳсулот етказиб берувчи билан олдиндан келишимасдан банк-эмитент томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Чақириб олинадиган аккредитив шартларини ўзгартириш қаҳида фармойиши тўловчи маҳсулот етказиб берувчим фақат банк-эмитент орқали бериши мумкин. Банк-эмитент ижрочи банкка, у эса ўз навбатида маҳсулот етказиб берувчига хабар қилади. Бироқ, маҳсулот етказиб берувчининг унга хабар етказилгунга қадар аккредитивнинг талабларига мувофиқ банкка топширган ва банк қабул қилган ҳужжатлари тўлаб берилиши керак.

Чақириб олинмайдиган аккредитив маҳсулот етказиб берувчининг розилигисиз ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас.

Аккредитив фақат битта маҳсулот етказиб берувчи билан ҳисоб-китобларга мўлжалланади. Аккредитив муддати ва ҳисоб-китоблар тартиби тўловчи билан маҳсулот етказиб берувчи ўртасида тузилган шартномада келишилади. Шартномада қуйидагилар бўлиши лозим:

❖ банк эмитентнинг номи;

❖ аккредитив тури ва ижро этилиши усули;

❖ маҳсулот етказиб берувчини аккредитив очилганлиги қаҳида хабардор қилиш усули;

❖ аккредитив бўйича маблағни олиш учун маҳсулот етказиб берувчи тақдим этиши лозим бўлган ҳужжатларнинг тўлиқ рўйхати ва аниқ тавсифи;

❖ товар жўнатилигандан сўнг ҳужжатларни тақдим этиш муддатлари, ҳужжатларнинг тўлдирилиши ва расмийлаштиришга талаблар. Бошқа зарур ҳужжатлар ва шартлар.

Сотиб олувчининг банкида қуйидаги ишлар бажарилади.

Тўловчи ўзига хизмат кўрсатаётган банк (банк эмитент) ка аккредитивга электрон ариза (0401005 шакл) тақдим этади. Аризада қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

❖ аккредитив очилуш учун сабаб бўлаётган шартноманинг номери;

❖ аккредитивнинг амал қилиш муддати (аккредитивни ёпиш санаси ва ойн);

❖ маҳсулот етказиб берувчининг номи;

❖ аккредитивни ижро этувчи банкнинг номи;

❖ аккредитив бўйича тўловлар бажариладиган ҳужжатларнинг тўла ва аниқ номи, уларни тақдим этиш муддатлари ва расмийлаштирилиши тартиби (уларнинг батафсил рўйхати аризага илова қилиниши мумкин);

❖ зарур маълумотларни ҳам кўрсатган ҳолда аккредитив тури;

❖ қандай товарлар (хизматлар) жўнатилиши учун аккредитив очилмоқда, товарларни жўнатиш муддатлари;

❖ аккредитив суммаси;

❖ аккредитивни амалга ошириш усули.

Тўловчи маҳсулот жўнатувчидан аккредитив бўйича ижрочи банкда унга очиладиган шахсий ҳисоб номерини аниқлаб олган ҳолда ариза бериши лозим. Бусиз "А" филиал аккредитивга электрон аризани шакллантира олмайди.

Тўловчи банкида келиб тушган аккредитивларни ҳисобга олиш учун баланسدан ташқари "Тўловчидан аккредитивлар" ҳисоби очилади. Ижрога қабул қилинган аккредитив махсус журналда рўйхатга олинади. Унда сана, тартиб номери, маҳсулот етказиб берувчи номи, аккредитив муддати ва сумма кўрсатилади. Аккредитивга журналдаги қайд этиш тартиб номери беркитиб қўйилади. Аккредитив ишлатиб бўлинганлиги ҳақида ижрочи банкдан хабар олингандан сўнг тўловчи банк банкдан ташқари ҳисобдаги суммани ҳисобдан чиқаради. Аккредитив тўла ишлатилмасдан сумма тўловчи банкдаги ҳисоб китоб ҳисобига қайтарилганда ҳам баланسدан ташқари ҳисоб ёпилади.

Маҳсулот етказиб берувчи банкда аккредитив бўйича қуйидагича иш олиб борилади:

❖ банк-эмитентдан маблағ келиб тушгач, маҳсулот етказиб берувчи банкида "Аккредитивлар" алоҳида баланс ҳисобида маҳсулот етказиб берувчига алоҳида шахсий ҳисоб очилади. Ижро учун қабул қилинган аккредитив махсус журналда рўйхатга олинади. Маҳсулот етказиб берувчига аккредитив келиб тушганлиги ҳақида хабар аккредитив бўйича шахсий ҳисобга имзо қўйдирган ҳолда аккредитив келган куни ёки ундан кейинги иш кунда топширилиши керак. Аккредитивнинг ижроси ёки тўлови маҳсулот етказиб берувчи банкининг ўзи томонидан бажарилади. Маҳсулот етказиб

берувчи аккредитив шартларида белгилаб қўйилган бўлса, аккредитивдан фойдаланишдан муддатидан илгари воз кечиши мумкин;

❖ аккредитив бўйича тўлов унинг барча шартлари бажарилсагина, амалга оширилади. Бирон-бир талаб бажарилмаса, тўлов бажарилмайди. Маҳсулот етказиб берувчининг банки барча шартлар бажарилганини, шу жумладан, ҳисоблар реестри тўғри расмийлаштирилиши, унда имзолар ва муҳр намуналарга мувофиқлигини текшириш зарур. Агар аккредитив шартларида сотиб олувчи вақилининг акцепти назарда тутилган бўлса, акцепт ёзуви мавжудлиги, вакил имзосининг намунага мувофиқ келиши текширилади;

❖ ҳисоблар реестрларида жўнатиш санаси, товар-транспорт ҳужжатлари номерлари, товар алоқа корхоналари орқали жўнатиладганда, почта квитанциялари, товар сотиб олувчи вакил томонидан қабул қилинган, жўнатиладганда қабул қилиш топшириш ҳужжатлари номери ва санаси, жўнатиладган транспорт тури кўрсатилмаган бўлса, тўловга қабул қилинмайди. Ҳисоблар реестри банкка уч нусхада топширилади:

1-нусха мемориал ордер бўлиб хизмат қилади, 3-нусха тилхат сифатида маҳсулот етказиб берувчига қайтарилади, 2-нусха "Товар-транспорт ҳужжатлари ва банк аккредитивлар" ҳисобида акс эттириш учун юборилади;

❖ тўловчи вакил акцепти назарда тутилган ҳолларда вакил ижрочи банкка ўз паспорти ёки унинг ўринини босувчи ҳужжатни, ўз имзоси намунасини, аккредитив очган ташкилот томонидан берилган маффуз гувоҳномаси ёки ишончномасини тақдим этади. Акцептланган ҳужжатларда вакил

" _____ "даги N _____ аккредитив ҳисобидан
сана

_____ нинг вакили томонидан акцептланди.

(сотиб олувчи корхона номи)

Имзо: _____ 200__ йил."

қўринишда ёзувни бажаради;

❖ ишлатилмаган аккредитив суммаси электрон почта орқали қайтарилади. Аккредитивдан нақд пул билан тўлов бажариш мумкин эмас.

Маҳсулот етказиб берувчи банкида аккредитив қўйидаги ҳолларда ёпилади:

а) аккредитив муддати тугаганда, аккредитив ёпилганлиги ҳақида ижрочи банк эмитентга хабар қилади;

б) маҳсулот етказиб берувчи аккредитив фойдаланишдан муддатидан олдин воз кечганлиги ҳақида ариза берганда, банк эмитентга маблағ ўтказиб берилади.

Банкнинг айби бўлмаган барча ҳолларда маҳсулот етказиб берувчига даъволар банкнинг илтирозисиз қурилади. Банк ҳужжатлар йўлда тўхталиб ёки йўқолиб қолиши учун жавобгар эмас.

9.6. Тўлов талабномалари орқали ҳисоб китоблар

Тўлов талабномаси маблағ олувчи томонидан тўловчига нисбатан банк орқали муайян суммани тўлаб бериш ҳақидаги талаби акс этган ҳисоб китоб ҳужжатиدير. Маблағ олувчи талабномасини ўзига хизмат кўрсатаётган банкка ишқасога тақдим этади. Тўлов талабномалари акцентли ва акцентсиз қўлланиши мумкин. Акцент тўлов талабномаси тўловчи томонидан тан олинишини билдиради. Белгиланган ҳолларда тўлов талабномасини тўловчи тан олиши ёки олмаслигидан қатъий назар банк тўловчи ҳисобидан тўловни ўтказиб беради (акцентсиз).

Тўлов талабномаларни аввалдан акцентлаш шакли қўлланади. Аввалдан акцентлашда талабнома банкка келиб тушган кунни ҳисобга олмаганда, уч кун ичида тўловчи раддия билдирмаса, шу муддатнинг эртасига банк талабномани тўловчи ҳисобидан қондиради. Зарур ҳолларда корхона раҳбариянинг илтимосига кўра банк акцент муддатини 10 кунгача узайтириши мумкин. Акцентлаш муддатлари олувчи ва тўловчининг ўзаро шартномаларида, албатта, қайд этилган бўлиши керак. Талабнома банкка келиб тушиши билан миждозга хабар берилиши лозим.

Аввалдан акцент тартиби банк томонидан тўловчи билан келишилган ҳолда белгилаб қўйилади.

Марказий банк қуйидаги ҳолларда ҳисоб китоблар бўйича талабномалар аввалдан акцент тартибда туланишини белгилаган:

- тўлов мазкур тартиби шартномада назарда тутилган бўлса;
- ҳудудий бошқаруви корхоналарнинг давлат резервларига қўйилаётган товарлар бўйича ўз корхоналари билан ҳисоб китоблари;
- бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг, Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги ва Миллий хавфсизлик хизматига тегишли бюджет ташкилотларини ҳам қўшган ҳолда, товар етказиб берувчилар ва харидорлар билан ҳисоб китоблари;
- бюджет ҳисобларига эга бўлган ҳужалик ҳисобидаги корхоналар ва ташкилотларнинг товар етказиб берувчилар ва харидорлар билан бюджет ҳисобларига тааллуқли ҳисоб китоблари;
- Ички ишлар вазирлигининг идорадан ташқари муҳофиза органлари ҳисоб китоблари;
- маҳаллий бошқарув органларининг ҳисоб китоблари бўлса.

Акцент банк томонидан қабул қилинмайди. Банк раддияда қайд этилган сабаблар ҳақиқатда содир бўлган ёки бўлмаганлигини текширмайди. Банк муассасаси раҳбари банкда акцентни рад этишни қабул қилиш ҳуқуқини берилган шахслар доирасини белгилайди. Банк акцентни рад этиш бўйича низоларни кўриб чиқмайди.

Ўзбекистонда 1995 йил 1 февралдан тўлов талабнома топшириқномалари ва акцентли тўлов талабномалари бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш бекор қилинган эди. 1996 йил 28 февралда Марказий банк томонидан тўлов талабнома-топшириқномалари ва акцентли тўлов талабномалари орқали ҳисоб-китобларини яна қўллаш тавсия этилди. Шу билан бирга, банкларга тўловдан сўнг акцентни рад этиш қатъий ман этилди. Жўнатилган товарлар ва бажарилган ишлар бўйича тўлов

талабномаларини қабул қилишда банклар талабнома матнида талабнома олинган аванс (бунақ, сотилган маҳсулот қийматининг камида 15 фоизи) чегириб қолингандан сўнги суммага тузилганлиги ҳақида ёзув мавжудлигини текширишлари лозим. Бундай ёзувсиз ҳужжат ижрога қабул қилинмай, қайтарилади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган ҳоллардагина тўловчи ҳисобдан маблағни акцептсиз тўлаб берилиши мумкин.

Бу ҳолда талабномада тўловнинг йўналиши ва акцептсиз тўлов ундириш ҳуқуқини берувчи қонунчилик акти (санаси, номери ва тегишли пункти) кўрсатилади. Банк илова қилинаётган ҳужжатларнинг талабномада кўрсатилган реквизитларга мувофиқ эканлигини текширади, лекин бу ҳужжатларнинг мазмуни ва йўқолиши учун жавоб бермайди. Акцептсиз тўлов талабномалари барча нусхалари олд томонининг юқори қисми четиде "Акцептсиз" штампни босилади. Мазкур ёзувсиз талабномаларга нисбатан акцептлаш қўлланади.

Тўлов талабномаси 0401001 бланкда тўлдирилади. Агар талабнома спецификацияси билан яхлит варақни ташкил этмаса, унга товар-транспорт ҳужжатлари ёки уларнинг ўринини босувчи ҳужжатлар қўшиб топширилиши лозим. Марказий банк ўрнатган қоидаларда кўрсатилган бўлмаса, банк бошқа иловаларни қабул қилмайди.

Маҳсулот етказиб берувчи талабномаларда шартнома санаси ва номерини (зарур ҳолларда контрактация шартномаси мавжудлигини), товарлар жўнатилган санани ва товар-транспорт ёки топшириш қабул қилиш ҳужжатлари номерини, транспорт турини, товарларни почта орқали жўнатишда эса почта квитанциялари номерларини кўрсатиши шарт. Маҳсулот харидорнинг транспортида жўнатилганда, "Жўнатиш услуги" графасида "Харидорнинг транспортида олиб кетилади, ишончнома N___" деб кўрсатилади.

Аввалдан акцептлаш усули қўлланганда, талабноманинг юқори қисми четиде "Аввалдан акцепт" штампни қўйилади ёки йирик харфларда шундай деб ёзиб қўйилади.

Талабномада ёки спецификацияда ёки товар-транспорт ҳужжатларида товар ва идишларнинг баҳоси нимага асосланганлиги кўрсатилади ҳамда товар қийматига кирмаган идиш қиймати алоҳида қаторда акс эттирилади.

Талабнома банкка 4 нусхада (қўшилган қиймат солиғи алоҳида сатрда ажратиб кўрсатилганда, яна битта қўшимча нусха билан) топширилади:

- биринчи нусха тўловчи банкида мемориал ордер учун;
- иккинчи нусха маҳсулот етказиб берувчига инкассо операцияси бажарилиш, ҳисобдан кучирма билан бирга қайтариш учун;
- учинчи нусха товар-транспорт ҳужжатлари билан тўловчи банкка етиб келган қўннинг эртасидан кечиктирмай, тўловчига топширилади;
- тўртинчи нусха бир шаҳар доирасидаги ҳисоб китобларде маҳсулот етказиб берувчи банкида маблағни ҳисобга туширишда мемориал ордер бўлиб хизмат қилади.

Агар шартномада товар етказиб берувчи тўловчига муайян ҳужжатларни жўнатиши лозим бўлса, бу иш товар жўнатилиши биланоқ банкка, инкассога талабнома топширилишидан олдин амалга оширилади.

Талабномада ҳужжатлар тўловчига жўнатишга сана кўрсатилади. Шартномада товар етказиб берувчи томонидан тўловчига ҳужжатлар тақдим этилиши белгиланмаган бўлса, талабномада "Кўзда тутилмаган" деган белги қўйилади.

Талабнома инкассога шартномада белгиланган муддатдан кечиктирмай топширилиши керак. Талабнома ёки талабномалар икки нусхада тузилган 0401014 шаклда реестр билан топширилади. Реестрнинг биринчи нусхасида имзо ҳуқуқига эга икки мансабдор шахс имзоси ва корхона муҳри қўйилади. Биринчи нусха банкда қолиб, иккинчи нусха ҳужжатлар инкассога қабул қилинганлиги ҳақида имзо билан маҳсулот етказиб берувчига қайтарилади.

Товар етказиб берувчининг илтимосига биноан хизмат кўрсатувчи банк тўловчи банкка тўлов талабномаси қондирилмаётганлиги сабаблари ҳақида сўров жўнатади. Тўловчи банки сўров олинган билан 12 кунда жавоб бориши лозим. Зарур бўлганда, товар етказиб берувчининг илтимосига кўра банк қайта сўров жўнатиши мумкин.

Маҳсулот етказиб берувчи банки тўлов талабномаларини инкассога иш куни давомида қабул қилади. қоидаларга номувофик талабномалар қабул қилинмайди ва реестрдан ўчириб ташланади, реестрнинг якунларига тузатиш киритилади. Тўловчи банкка жўнатиладиган талабномаларнинг биринчи икки нусхасига МФО номери кўрсатилган ҳолда банк штампи қўйилади.

Банк қабул қилган ҳужжатларнинг банк муассасаларига жўнатиш ёки етказиш учун товар етказиб берувчи қўлига берилиши таъқиқланади. Тўловчининг банкка тўлов талабномаларининг барча нусхалари банкка келиб тушган санаси кўрсатилади. Аввалдан акцепт билан тўланадиган талабномалар биринчи нусхаларида банкка келиб тушган санаси, бошқа барча нусхаларида тўлаб бериш санаси кўрсатилади.

Сотилиши таъқиқланган маҳсулот бўйича, белгиланган қоидаларга риоя этмасдан тўладирилган ёки тўловчининг ҳисоб рақами шу банк муассасасида бўлмаган талабномалар ижросиз қайтариб юборилади. Товар ва хизматлар учун талабнома қоидаларга биноан расмийлаштирилмаганлиги учун тўловга қабул қилинмаётган бўлса, банк тўловчидан мазкур талабномани аввалдан акцепт муддатларида тўлаб бериш имкониятларини сўраб кўради. Тўловчи ёзма равишда талабномани рад этса (қоида бузилиши характериини кўрсатиб), у ижросиз қайтарилади. Талабнома маҳсулот жўнатувчи банкка тўловчи банки раҳбари ёки унинг ўринбосари кўрсатмасига мувофиқ (04811096) хабарнома билан қайтариб юборилади.

Аввалдан акцепт бўйича тўланадиган талабномалар тўлов учун акцептни кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари картотекаси (картотека-1)га тўлов муддатлари ва муддатлар ичида тўловчилар бўйича жойлаштирилади. Бу талабномалар олинган куни "Тўлов учун акцептни кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари" журналида икки нусхада рўйхатга олинади. Журналда қўйидаги реквизитлар мавжуд: келиб туриши санаси ва тўлов муддати, тўловчи ҳисоб номери, талабнома номери (охирги учта рақами) ва суммаси.

Журналда ҳар бир муддатда талабномалар суммаси ва жамъ суммаси кўрсатилиши керак.

Тўловчиларни хабардор қилиш учун муължалланган талабномаларни рўйхатга олиш журналининг тегишли қисми нусхаси билан товар-транспорт ҳужжатларини илова қилган ҳолда тегишли корхоналарга олинган куннинг эртасидан кечиктирмай (тилхатсиз) берилади. Корхоналар томонидан олинмаган ҳужжатлар уларнинг банкдаги ҳисобидан навбатдаги кўчирмага илова қилинади.

Талабнома тўловчи банкига товар-транспорт ҳужжатлари илова қилинмасдан келиб тушса ҳам тўловга тақдим этилиши мумкин. Тўловчи ёзма раддия берганда (қоида бузилганлигининг характерини кўрсатиб), у ижросиз қайтарилади.

Акцентсиз тўланмаган талабномалар операция кун давомида келиб тушса, шу кун тўлаб берилади. Тўловчи ҳисобида маблағ бўлмаса ёки етмай қолса (шу жумладан, кредит олиш ҳисобига ҳам), тўланмаган сумма "Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари" ёки "Капитал қўйилмаларни молиялаш бўйича муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари" ҳисобларига картотека (картотека-2)га қўйилади. Операция кун тугагандан сўнг келиб тушган талабномаларга "Кечки" штамп босилади ва эртасига тўлаб берилади ёки картотекага олинади.

Картотека 2 га олинган ҳужжатлар бўйича маҳсулот жўнатувчилар банкига тўланмаганлиги сабаблари ҳақида хабарнома ушбу тўғриёқ жўнатилади.

Муддатида тўланмаган тўлов ҳужжатлари тўловчи ҳисобига маблағ тушиши етарли бўлмаганда, қисман тўлаб борилиши ҳам мумкин.

Акцентни тўла ёки қисман рад этишда тўловчи банкка банк телеграф кодида тузилган телеграмма тақдим этилди. Телеграмма 4 нусхада тузилиб, учинчи нусхани корхона ҳисоби бўйича фармойишларни имзолаш ҳуқуқига эга бўлган шахслар имзолайдилар. Учинчи нусхада "Телеграмма қийматини бизнинг N___ ҳисобимиздан ундириш" деган ёзув бўлиши лозим. Тўловчи банкдан олувчи банккача почта йўли 3 кундан ортмаса ёки рад этилган сумма 1000 сўмдан кам бўлса, хабар почта орқали жўнатилади (почтотелеграмма).

Ёзма раддия бериш имкониятига эга бўлмаган корхоналар раҳбарлари банк раҳбари ижозати билан телеграф ёки телефон орқали раддия беришлари мумкин.

Имзолар алоқа бўлими томонидан тасдиқланади. Телефон орқали раддияда ундан сўнг ёзма тасдиқ берилади.

Тўла раддия олинган талабномалар картотекалардан олиниб, телеграмма нусхалари ва товар-транспорт ҳужжатлари билан маҳсулот етказиб берувчи банкга жўнатилади.

Қисман раддияда талабнома акцентланган суммада картотекаларда (тўлангунча ёки картотека 2 га ўтказилгунга қадар) қолади. Талабномадаги дастлабки сумма устидан чизилиб, акцентланган сумма ёзилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, "Ўзбекистон", 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар тўғрисида"ги Қонуни. Тошкент, "Ўзбекистон", 1992.
3. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодекси. Тошкент, "Ўзбекистон", 1997.
4. Ўзбекистон Республикасининг "Банкротлик тўғрисида"ги Қонуни. Тошкент, "Ўзбекистон", 1998.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, "Ўзбекистон", 1995.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, "Ўзбекистон", 1998.
7. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Тошкент, "Ўзбекистон", 1996.
8. Маликов Т.С., Олимжонов О. Молиявий менежмент. Тошкент, "Академия", 2000.
9. Стоянов Е.С. Финансовый менежмент. Москва: Перспектива. 1995.
10. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? Москва, Финансы и статистика, 1995.
11. Павлова Л.Н. Финансовый менежмент (Управление денежным оборотом предприятия). Москва, Банк и биржи. 1995.
12. Чжен В.А. Хусусийлаштириш асослари. Тошкент, Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси. 1996.
13. Чжен В.А. Низомов Ф.Ш. ва бошқалар. Пул ва молия бозори. Тошкент, 1996.
14. Беганов В.С., Абдуллаев Ш.Х. ва бошқалар. Молия сиёсати, Солиқлар ва солиқ солиш. Тошкент, 1998.
15. Лобанова Е.Н., Лимитовский М.А. Финансовый менежер. Москва, Школа финансового менеджмента. 2000.
16. Сомеонов Н.Ф., Баранникова Н.П. и другие. Финансовый менежмент. Москва, Финин. 2000.
17. Федотова М.А. Финансы предпринимательства. М., Финансы и статистика, 1995.
18. Финансовое планирование деятельности малых предприятий. США, Москва, Крокус Интернейшнл, 1991.
19. Алексеева М.Ю. Рынок ценных бумаг. Москва, Финансы и статистика, 1992.

МУЎДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1-БОБ. МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТНИНГ МОҲИАТИ ВА МОЛИЯВИЙ БОШҚАРИШ ШАКЛЛАРИ.....	4
1.1. Бозор иқтисодийётига ўтиш шароитида Ўзбекистон Республикасида иқтисодийётни ривожлантириш бошқичлари ва мамлакатнинг бизнес оламига кириб бориши.....	4
1.2. Молиявий менежментнинг моҳияти ва аҳамияти.....	7
1.3. Мулкдор - тадбиркор молиявий менежер.....	9
1.4. Молиявий менежментнинг функциялари.....	11
2-БОБ. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ МЕНЕЖМЕНТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ.....	15
2.1. Турли хилдаги хўжалик субъектлари молиявий менежментни ташкил этиш.....	15
✓ 2.2. Акциядорлик жамиятини ташкил этишда молиявий менежмент.....	16
2.3. Қўшма корхоналарни бошқаришда молия менежменти.....	19
2.4. Ижара корхоналарини бошқаришда молия менежменти.....	20
2.5. Хусусий корхоналар, яқка тартибдаги меҳнат фаолиятларини бошқариш.....	22
2.6. Молия-саноат гуруҳларини ташкил этишда молия менежменти.....	24
3 БОБ. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯ МАБЛАҒЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА УНИ БОШҚАРИШ.....	27
3.1. Тадбиркорлик фаолиятини молия маблағлари билан таъминлаш.....	27
3.2. Ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш ва ўзини ўзи молиялаш.....	27
3.3. Молиявий ривожлаиш стратегияси.....	28
3.4. Тадбиркорлик фаолиятида молиявий менежмент.....	29
4-БОБ. ДАВЛАТНИНГ МОЛИЯ ВА БЮДЖЕТ СИЁСАТИ.....	31
4.1. Давлатнинг молия сиёсати.....	31
4.2. Бюджет сиёсати.....	33
5-БОБ. ЖАМҒАРМАЛАР, ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ЭМИССИЯСИ.....	36
5.1. Жамғармалар ва инвестициялар ҳақида тушунча.....	36
5.2. Давлат инвестициялари ва хусусий инвестициялар.....	37
✓ 5.3. Инвестиция портфели.....	39
5.4. Қимматли қоғозлар эмиссияси.....	41
5.5. Қимматли қоғозлар бозори инфраструктураси.....	45
6-БОБ. МОЛИЯВИЙ МАБЛАҒЛАР ТАЪМИНОТИ: ТАБАҚАЛАШТИРИЛГАН ЁНДАШУВ.....	48
6.1. Корхоналар молиявий ресурслари ва уларнинг таркибий тuzилиши.....	48

6.2. Банк кредитининг моҳияти ва асосий қоидалари.....	49
6.3. Кредит олиш тартиби, гаров ва кафолат.....	52
6.4. Кредит шартномасининг моҳияти ва уни тузиш тартиби.....	54
6.5. Банкларнинг вексель операциялари.....	57
6.6. Банкларнинг факторинг операциялари.....	63
6.7. Лизинг операциялари.....	64
7 БОБ. БАНКРОТЛИК.....	67
7.1. Банкротлик тушунчаси ва аломатлари.....	67
7.2. Банкротлик мезонлари.....	69
7.3. Молиявий аҳволи ёмон бўлган корхоналарни санацидан ўтказиш жараёни.....	71
7.4. Корхонани тугатишга доир ишни юритиш.....	73
8 БОБ. КОРХОНАНИНГ УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАРИНИ БОШ ҚАРИШ.....	76
8.1. Корхонанинг асосий фондлари ҳақида молиявий маълумотлар ва асосий воситаларни баҳолаш тартиби.....	76
8.2. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг иқтисодий кўрсаткичлари.....	78
8.3. Капитал қўйилмалар такрор ишлаб чиқаришининг омиви сифатида.....	80
8.4. Молиявий қўйилмалар ва уларнинг самарадорлиги.....	82
9 БОБ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ ВА УЛАРНИ БАҲОЛАШ ТАРТИБИ.....	84
9.1. Айланма капитални баҳолаш шакли ва тартиби.....	84
9.2. Айланма маблағларнинг самарадорлиги.....	85
9.3. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил этишининг умумий қоидалари.....	86
9.3. Тўлов топшириқномалари орқали ҳисоб-китоблар.....	89
9.4. Чеклар билан ҳисоб китоблар.....	90
9.5. Аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар.....	94
9.6. Тўлов талабномалари орқали ҳисоб-китоблар.....	97
10 БОБ. ПУЛ КАПИТАЛИ: РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ.....	102
10.1. Хўжалик битишувларининг молиявий натижалари.....	102
10.2. Молиявий режалаштириш.....	103
10.3. Корхона молиявий аҳволини таҳлил қилиш.....	105
10.4. Корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш.....	105
ҲОҲДАЛИНИНГ АДАБИЁТЛАРИ.....	109

Юлдашев Асқарали
Сирожиддинов Икромиддин,

Молиявий менежмент
(ўқув қўлланма)

Махсус муҳаррир:	Т. Э. Эргалиев
Муҳаррир:	Э. Х. Ботиров
Техник муҳаррир:	Э.Ф. Жумабоев
Мусахҳих:	И.Э. Жумабоев
Корректор:	И.Э. Жумабоев

Босишга рухсат берилди 18.09.2001 йил. Формат 60x84 1/16.
Қоғоз офсет. Ҳажми 7 б.т. Адади 500 нусха. Бужуртма 85/7.

«Фахривода» кичик корхонаси,
Наманган шаҳри, Дўстлик шоҳ кўчаси, 2а 41.